

Аслиддин Каланов

ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ

УЗ
761
К-18

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

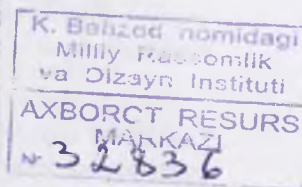
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ МИЛЛИЙ
РАССОМЛИК ВА ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ

КАЛАНОВ АСЛИДДИН ЖЎРАЕВИЧ

ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ

Уқув қўлланма
(бакалавр йўналиши 1-босқич дастури асосида)

ТОШКЕНТ
«INFO CAPITAL GROUP»
2018

УЎК: 76.02 (075.8)

КБК: 85.15

К 18

Такризчилар: Архитектура доктори, профессор Д.А.Нозилов

Ўзбекистон Бадий Академияси академиги,
Ўзбекистон Халқ рассоми, Камолиддин Бехзод
номидаги МРДИ профессори в.б. Л.Х.Ибрагимов

Каланов, А.

Графика композиция: Ўқув қўлланма / (бакалавр йўналиши 1-босқич дастури асосида) А.Ж.Каланов; – Т.: “Info Capital Group”, 2018. – 168 б.

Мазкур ўқув қўлланма рассомчилик олий ўқув юртининг китоб ва дастгоҳли графикаси бўлими 1-босқич талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда китоб ва дастгоҳли графика композицияси қоидалари ёритилган.

Композиция фани тасвирий санъатнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, унда бўлажак рассомлар амалга оширадиган ва ҳаётга татбиқ этадиган масалалар ижодий топшириқлар орқали намоён этилади.

Қўлланмада графика техникалари, китоб графикаси, дастгоҳли графика, композиция асосларига таъриф бериб ўтилган. Ўқув қўлланмадан олий ўқув юртлари рассомлик факультетлари, рассомлик, коллежи талабалари ва ўқитувчилари фойдаланишлари мумкин.

Мазкур қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғига асосан нашрга тавсия қилинган.

УЎК: 76.02 (075.8)

КБК: 85.15

ISBN 978-9943-5341-0-0

© “Info Capital Group”, 2018

© А. Каланов, 2018

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 20 апрель 2017 йилдаги ПҚ-2909-сонли “Олий таълим тизимни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида қуйидаги жумлалар келтирилган:

“Олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, кадрлар тайёрлаш мазмунини тубдан қайта қўриш, халқаро стандартлар даражасига мос олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратилишини таъминлаш мақсадида:

Янги авлод ўқув адабиётларини яратиш ва уларни олий таълим муассасаларининг таълим жараёнига кенг татбиқ этиш, олий таълим муассасаларини замонавий ўқув, ўқув-методик ва илмий адабиётлар билан таъминлаш, шу жумладан, энг янги хорижий адабиётлар сотиб олиш ва таржима қилиш, ахборот-ресурс марказлари фондларини мунтазам янгилаб бориш ҳамда маданият, санъат, фан ва таълим соҳаларини ривожлантириш, уни янги давр, янгича дунёқараш нуқтаи назаридан тараққий топтириш, бу соҳаларда ҳам чуқур ислохотларни амалга ошириш давлатимиз ва жамиятимиз истиқболининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади”.

Бугунги кунда графика мутахассисларини тайёрлашда юқоридаги фикрларга катта эътибор қаратилмоқда. Камолитдин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти республикамызда ягона бўлган дастгоҳли ва китоб графикаси мутахассислиги бўйича кадрлар тайёрлайди.

Графика мутахассислигини ўзлаштиришда “Графика композицияси” фани асосий ўринни эгаллайди. Чунки рассом ижодининг муваффақияти биринчи навбатда унинг композиция фанини яхши ўзлаштирганлигига боғлиқ. Мазкур қўл-

ланманинг мақсади ҳам талабаларга мукаммал композиция тузишни ўргатишга қаратилган.

“Графика композицияси” фани бўйича ёзилган ушбу ўқув қўлланма Республикамизда бадиий таълим ислохотларини янада чуқурлаштириш, малакали мутахассис рассом кадрлар тайёрлаш борасида уларнинг касбий хусусиятларини ривожлантирувчи, шунингдек, иқтидорли, график рассом кўникмаларини ўзида намоён қилувчи ва соҳага қизиқиш уйғота олувчи, ўз йўналишини топишда, айниқса, бадиий асарнинг композицион қурилишини ўргатишда ёрдам беради.

I БОБ. КОМПОЗИЦИЯНИНГ УМУМИЙ КУРСИ КОМПОЗИЦИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1.1. Композиция умумий курсининг мақсади, вазифаси ва моҳияти

Композиция (лотинча composition – тузиш, ижод қилиш) бадиий асарнинг тузилиши (структураси), қисмларнинг асар ғояси, характери ва вазифасига мувофиқ жойлаштирилиши, ўзаро нисбати, реалистик бадиий адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа, архитектурада ҳаётни ҳаққоний акс эттиришга, ҳаётдаги ҳақиқатни ифодалашга хизмат қилади. Композицияда ижодкорнинг дунёқараши, савияси, маҳорати ўз ифодасини топади. Композиция яратиш тизими ва усуллари тарихий шароит, жамиятнинг эстетик қарашлари, давр талаблари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ўзгариши, санъатнинг ўзи, унинг ижодий методлари ривож топиши муносабати билан ўзгариб, такомиллашиб, ривожланиб боради.

Асар ғояси ижодкор тасвирламоқчи бўлган, тасвир, воқеа ва шахсларни умумийликка йиғувчи кучдир. Қадимдан композиция асар ғояси билан узвий боғлиқ ҳолда тушуниб келинган.

Фанни ўрганишдан мақсад бўлғуси ижодкор мутахассисларни тасвирий санъатнинг реалистик мактаб анъаналарини ўрганиш, сақлаш ҳамда ривожлантиришда ҳозирги замон тасвирий санъатининг янги-янги поғоналарини эгаллаш, яратилган ва яратилаётган бадиий асар таъсирчанлигини англаш, ҳис этиш ва бадиий ғоясини ошириш, ривожлантириш йўналишларини белгилаб олиш бўйича назарий билимларини шакллантиришдан иборат.

Малакали график рассом тайёрлашда композиция фанининг аҳамияти каттадир. Композиция фани тубдан чизма-

тасвир, рангтасвир билан чамбарчас узвий боғлиқ. Бу фанларни бир-биридан ажратишни ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Натурадан чизиш бутун боскич давомида, ўқув жараёнининг асосий қисмини ташкил этади.

1. Н.Каланов. “Қовун кўтарган бола”, автолитография

Тасвирий санъатнинг уста рассомлари ижодий жараёнини таҳлил қилиб, тугалланган, мукамал асарлар қаторида жуда кўплаб, беҳисоб қораламалар, хомаки чизгилар, этюд-

2. Д.Мурсалимов. П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романига
ишланган иллюстрация, акварель

ларни ўрганар эканмиз, уларнинг ҳар бирида рассом томонидан борлиқни, атроф-муҳитни чуқур ўзлаштириши, характерли қирраларининг ифодаланиши, реалистик санъат асарининг бетакрор асл нусхаларини кузатамиз.

Аксарият тасвирларда одам портрети қораламалари, инсон қомати, кўчалар кўринишидан лавҳалар, бинолар ва уйларнинг хомаки чизгилари, ҳайвонлар, қушлар, манзара кўринишлари тасвирланган. Шундай қораламаларни учратамизки, уларда аниқ композиция, у ёки бу лавҳанинг пластик ечимлари киши эътиборини ўзига жалб қиладиган даражада ўз ифодасини топган.

Баъзида рассомни қизиқтирган сюжетлар, эпизодлар одамлар гуруҳи, табиат лавҳаси қораламалари мукамал асарнинг яратилишига туртки бўлади. Шунинг учун ҳам ўша кўринишни, воқеани тўғридан-тўғри ҳис қилиб, идрок этиб, йўл-йўлакай кайфият билан чизишни талаб қилади.

Шунинг учун бундай хомаки чизгиларни рассомлар асраб-авайлаб сақлайдилар. Рембрандт шундай ёзади: “Энг аввало, бой табиатни ўрганиб, ундаги бор нарсани тасвирлашни ўрган: осмон, ер, сув, ҳайвонот дунёси, яхши ва ёмон одамлар – булар ҳаммаси, ҳаммаси бизнинг машқларимиз учун хизмат қилади”.

Рембрандт Ван Рейн (*Rembrandt Van Rijn*) (1606-1669 й. Голландия)

У голландиялик буюк рангтасвир ва офортчи рассомдир. Графиканинг офорт техникасида биринчилардан бўлиб ижод қилган уста рассом ҳақида қисқача маълумот берамиз. У Европа бадиий тасвир тарихидаги энг муҳим мусаввирлардан ҳисобланади. Голланд санъатининг энг гуллаган даври XVII аср 40-60 йиларига тўғри келади. Бу буюк рассом Рембрандт ижодида намоён бўлди. У голланд санъатининг ютуқларини умумлаштириб, уни янги юксак поғонага кўтарди. Унинг ижоди теран, ғоявийлик ва чуқур мазмун, образларни ғоят маҳорат билан ишланганлиги билан эътиборни тортади. Рембрандт ўз даври санъаткорларидан асарлари мавзусининг ранг-баранглиги билан ҳам, рангтасвир, гравюра, офорт ва

З. А.Каланов. “Бобом боғида”, қоғоз, қалам

каламтасвирда юксак асарлар ярата олиши билан ўзиб кетди. Рембрандт ижодининг асосий мавзуси – инсон ҳаёти, унинг ички маънавий дунёси, ҳис-туйғу ва кечинмаларининг ранг-баранглигидир. Рембрандт ижодининг аҳамияти Голландия учун беқиёс бўлди. Рембрандт реализмининг қудрати кучи шу давр рассомларини ўзига жалб этади. 40-йилларда Рембрандт ижодидаги ташқи таъсирчанлик ва унга ҳос бўлган жушқинлик йўқолди, сокин, илиқлик билан йўғрилган асарлар яратилди (*“Давид ва Ионафан”, 1642 й; “Муқаддас оила”, 1645 й ва бошқалар*), уларда ички кечинмалар, меҳнат аҳлининг кўрки, маънавий бойлиги, табиат манзараси жозибador акс эттирилган.¹

Қораламаларсиз композиция устида иш олиб боришни тасаввур қилиш қийин. Рассом олдида композицияни яратишдан аввал қуйидаги вазифалар туради: асар ғояси тахминий композицион ечими ҳаёлда яратилади у ёки бу ҳолатнинг ҳаракати, бурилишини топиш, биринчи ва кейинги пландаги шахсларнинг бўшлиқдаги нисбат фарқлари, горизонт чизигини аниқлаш, асардаги ёруғ-сояни тақсимлаш, асар қаҳрамонининг образи, қомат ҳаракатини ўрганишни талаб қилади.

Қораламалар олдиндан тайёрланган бўлиб, ёрдамчи материал ҳисобланади. Композиция устида ишлаш эса зарур компонент сифатида намоён бўлади, у бадий асарни яратишда яхлит ижодий жараённи акс эттиради.

Маълумки, математик композицияларни бажариш бир қатор босқичларга бўлинади:

- 1) Мавзу ғоясининг мазмунини ойдинлаштириш;
- 2) Дастлабки хомаки нусханинг пластик ечими;
- 3) Композицияни чизматасвирда бажариш;
- 4) Белгиланган хомаки нусхани аниқлаштириш учун чизматасвирлар бажариш, этюдлар ёзиш;
- 5) Хомаки вариантларни бўёқда бажариш;
- 6) Композициянинг охириги пластик ечими;

¹ Juliette Arisnides “Classical Painting Atelier” 164 p

7) Тасвирий воситаларда композицияга охирги ишлов бериш.

Юқорида келтирилганларга асосланиб, барча қоралама, хомаки чизги, этюдларни иккита асосий даражага ажратиш мумкин. Биринчи даража аниқ композиция билан бевосита боғланмаган бўлиб, улар аввало натуранинг қонуниятлари у ёки бу хусусиятларини ўрганишда восита бўлиб қолади.

Иккинчи даражага рассомнинг композиция ҳақидаги фикрини амалга ошириш жараёни, бевосита тасвирий санъат асари устида ишлаш билан боғлиқ қоралама, хомаки чизги ва этюдлар мисол бўлади. Мазкур қораламалар турли хил, лекин ҳар доим аниқ вазифаларни бажаришда хизмат қилади.

Бундай вазифаларга ҳолатни ойдинлаштириш, қомат, гавда ҳаракатини аниқлаш асардаги тасвир учун жуда муҳим.

4. А.Ли. "Хотира", литография

Рассомлик Олий ўқув юрти қуйи босқич талабаларига композиция фанидан дастгоҳли графика, эртақ, масал, хикоя каби бадиий асарларига иллюстрациялар чизиш вазифаси юклатилади. Шубҳасиз талаба композиция ҳақида тушунчага эга бўлгандан сўнг, бирор-бир адабий асарни танлаб, ўқиб, ўз тасаввурида композицияга эскизлар яратади, ўз-ўзидан маълумки, ҳар бир асарда, албатта ҳайвон, қуш-паррандалар, шунингдек, инсон образлари (*ёш бола, қария-чол, кампир ва ҳ.к.*) иштирок этади. Албатта, воқеалар табиат манзараси заминида ёки интерьерда акс этади.

Бундай асарлар учун композиция яратишда албатта, талабадан жуда кўп изланиш ва машқлар талаб қилинади. Талаба асар мазмунидан келиб чиқиб, қахрамонлар образини тасаввур қилиши, уларнинг образли ҳолатларини натурадан кўп сонли қоралама, хомаки чизги ва этюдларни бажариши зарур бўлади. Агар композицияда ҳайвон-қушлар иштирок этадиган бўлса, талаба ҳайвонот боғига ёки табиат кучоғига бориб, бир қатор ҳайвонлар характери ва ҳаракатларини очиб берувчи қоралама ва этюдларни бажаради. Чизиш жараёнида серҳаракат жониворлар қораламаларини тез фурсатда бажаришга тўғри келади.

Худди мана шу ерда уларни эслаб қолиш, тасаввур қилиш, фикрлаш қобилиятлари ўсади. Энг аввало, талабалар ҳайвонларнинг суяк тузилиши, анатомиясини чуқур ўзлаштиришларига тўғри келади. Қоғоз варағига ҳайвон, қушларнинг алоҳида деталларини тасвирлаш мумкин. Айниқса, бош қисми, кўзлари, тумшуклари, оёқ панжалари, дум ва бошқа аъзоларининг қисмларига бироз ишлов берилади. Уларнинг шохдан-шохга сакраётган, ўлжани пойлаётган ҳолатини тезда илғаб олиш ва қоғозга тушириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Композициядаги инсон образлари, уларнинг қомати, ҳаракатини кўча-кўйда, айниқса, бозорларда кўпроқ кузатиш мумкин.

Талаба ўз композицияси қаҳрамонларининг ёшига асосланиб, натурадан бир қатор қораламаларни тезда бажаришига тўғри келади.

5. Б.Жалолов. “Уста Мўминга бағишланади”, қалам

Композицияда ҳайвонлар ва табиатнинг узвий боғлиқлиги ва ундаги одам образи, буларнинг ҳаммасини битта, ягона ечимга олиб келиш талаб қилинади. Шундай қилиб, талаба композиция учун материал тўплайди, одам қоматининг қораламасини чизишда уни зимдан, кунт билан кузатади. Деярли барча материал ва деталлар тўпланиб, қатор қоралама ва этюдлар ёрдамида асар композициясини яратиш жараёни унчалик қийинчилик туғдирмайди

Композициянинг қойдаси – фаол кидирув, ўрганиш ва қўллашдир. Қизиқишнинг кўз билан кўриб бўлмайдиган маркази – диққат, фокус асарнинг асосий мавзусидир. Аслида булар асарнинг энг гўзал томонларининг биридир. Атрофдаги ушбу элементлар рангтасвир асарининг муҳим қисми ҳисобланиб, уни тўлдириб туришга хизмат қилади.²

² Juliette Aristides “Classical Painting Atelier”, 30 p

Ўқув юртининг юқори босқичларида борган сари вази-фа ва топшириқлар мураккаблашиб боради. Бу даврга ке-либ, талаба мукаммал санъат асарларига деярли яқин бўлган композициялар устида ишлайди. Талаба фаолиятига бўлган талаб янада кучаяди. Бир неча ўнлаб композиция хомаки нусхаларининг вариантлари чизилади.

Композициянинг ҳар бир лавҳаси учун қоралама, хома-ки чизги ва этюдлар бажарилади: жониворлар, тоғу тошлар, дарё-сойлар, дарахтлар (тут, чинор, терак, ток ва ҳ.к.) баъзи деталларга узоқроқ ишлов берилади.

Асар композицияси учун ашё, материаллар йиғилиб, уларнинг яна бир бор пластик ечимлари нисбатлари анато-мик тузилишлари текширилиб, ўқитувчи маслаҳати билан бадий композициянинг яратилишига қўл урилади.

Назорат саволлари

1. "Композиция" – сўзининг маъноси нимани англатади?
2. Композицияни яратишда ишни нимадан бошлаш керак?
3. Композицияни бажариш босқичларини санаб беринг?
4. Композиция фани қайси фанлар билан чамбарчас боғлиқ?
5. Композицияни қайси соҳаларда кузатиш мумкин?

Амалий топшириқлар

1. Композицияга оид хомаки чизгилар ишланг.
2. Эркин мавзуда композиция вариантларини бажаришга уриниб кўринг.

1.2. Композиция асослари ва уларнинг моҳияти

Композиция яратишда раппорт, ритм, динамика, стати-ка, симметрия, асимметрия, шакл, фон, контрастнинг аха-мияти жуда катта.

Раппорт тушунчаси. Rapport – французча "rapporter" сўзидан олинган бўлиб, "қайтариш" маъносини билдира-ди. Асосан амалий санъатда кўп қўлланади: гилам, газмол,

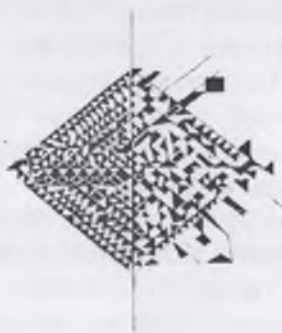
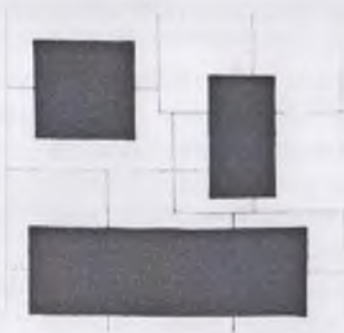
кашта, кулолчилик, сопол идиш, гулқоғоз ва бошқаларда шакл, нақш ва кўринишларнинг такрорланувчи қисми раппорт дейилади.

Ритм тушунчаси. Ritm – юнонча “rheo” сўзидан олинган бўлиб, “оқаман” деган маънони англатади. Маром, даврийлик – табиат кўриниши ва жараёнларининг муайян вақт давомида такрорланиб туриши. Ритм шаклли ва вақт ўлчовли бўлади. Ходиса ва жараённинг табиатда муайян тартибда такрорланиб туриши цикл дейилади. Масалан, қуёш фаолияти билан боғлиқ ходисалар – қуёш доғларининг кўпайиб-камайиши; вақт даврийлиги ходиса ва жараёнларнинг муайян вақт давомида такрорланиб туриши; кун билан туннинг алмашиши билан боғлиқ жараёнлар, фаслларнинг алмашиши, иқлимий тебранишлар.

Шеърятдаги ритм товуш асосида пайдо бўлади. Хусусан, туркий халқларнинг қадимги шеърларидаги мисраларида аллитерация ва сўзларнинг такрорланиши уюштирилган. Бунда ички қофия ҳам қатнашган. Сўз қофия мисралар охирига кўчиб, эфопия (*оҳангдорлик*) вазифасинигина эмас, балки ритм вазифасини ҳам адо эта бошлаган.

Тасвирий санъатда ритм бадий санъат асари тузилишининг ўзига хос жиҳатини белгилайди, унинг гоёвий – бадий, эстетик мазмунини чуқурроқ очишга хизмат қилади. Ритм қурилиши симметриянинг турли унсурларига, шунингдек, бир хил ёки бир-бирига ўхшаш (яқин) шакл ва нарсаларнинг (чизиқ, муҳрланган ҳаракат, нур-соя, бўёқ доғлари ва ҳ.к.) ҳажми ва оралиқда текис меъёрда қайтарилиши ёки алмашиб келишига асосланади. У ёки бу ритм қурилиши ёрдамида асарга турлича эмоционаллик бахш этиш мумкин.

Тасвирий санъатда қуйидаги ритм кўринишларини мисол тариқасида келтириш мумкин: баланд-паст, паст-баланд (*тоғлар тасвири*); узун-қисқа, қисқа-узун, қисқа-қисқа, узун-узун (*дарахтлар тасвири*); ранглардаги ритм: қизил-сарик, сарик-қизил ёки қизил-қизил, сарик-сарик контраст ритми: тўқ-оч, оч-тўқ, қора-оқ, оқ-қора ва ҳ.к.

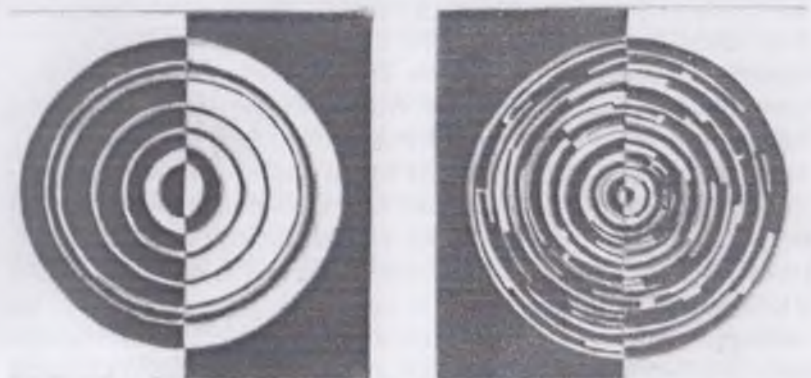

6. Композиция асосларига машқлар

Амалий безак санъати ҳамда меъморчиликда асар композициясини яратиш ва образли шакллантиришда ритм муҳим ўрин тутди. Меъморчиликда ҳажм, шаклларнинг (устун, дераза, балкон ва ҳ.к.) бир маромда қайтарилиши ёки алмашиб келиши бинога ўзгача мазмун киритади. Нақш мужассамлиги ҳам ритмга асосланган ҳолда яратилади. Бир ёки бир неча нақш бўлақларининг такрорланиши ёки алмашиб келиши асарга тугаллик ёки чексизлик бағишлайди.

Контраст – рангларнинг кескин ўзгариши, кўзга ташланадиган кескин фарқ. Рангтасвир асарларида ёрқин рангларнинг тўқ тусдаги ранглар билан ёнма-ён жойлашганини

кўрамыз. Оч ёруғ фонда тўқ тусдаги шаклнинг тасвирланиши, графика эстампларида, айниқса, линогравюра, ксилография ва бошқа турларида тез-тез учратамиз.

7. Контраст машқлари

Линогравюра техникасида бажарилган асарларда оппоқ фонда қоп-қора силуэт шаклнинг ўрин эгаллаши ёки бўлмаса қора тўқ тусдаги фонда оқ штрихдаги шаклларнинг кўрсатилишида кузатиш мумкин. Композицияда масштаб бўйича икки хил шаклнинг ёнма-ён бўлиши, улардан бири узун ва катта бўлиб бирданига кескин кўзга ташланадиган нисбатан анча қисқа шаклнинг ёнида жойлашганида кескин фарқни бирдан билиб олиш мумкин. Кескин фарқ кўриниши албатта, чизматасвирда ҳам учрайди.

8. Нюанс машқлари

Нюанс – нозик фарқ, сезилар-сезилмас ранг, тус фарқи, -нюанслари. Тасвирий санъат асарларининг барча турларида учрайди. Айниқса, рангтасвир, маҳобатли рангтасвир, графика асарларида яққол кўзга ташланади. Ранглар асарнинг бир қисмидан иккинчи қисмига нозик тусда ўтиши, очдан-тўққа ёки аксинча нафис бўёқларда сезилар-сезилмас ўзгаришини кузатиш мумкин. Асарда тасвирланган предмет, одам қомати ё бошқа нарса бўладими уларга тушаётган нур, ёруғ аста-секин, енгил тарзда ярим соя орқали соя қисмига ўтиб кетиши мумкин. Шакл соя қисмидаги рефлекснинг билинар-билинемаслиги нюансга мисол бўлади. Айниқса, оқ-қора тасвирдаги графика, эстамп асарларида кенг қўлланилади. Линогравюра, офорт, литография техникаларидаги нюанслар асарни ғоят бойитади, унга нафислик бағишлайди. Тўқ қорадан бирданига кескин оппоқ текисликка ўтилмасдан, балки штрихлар ёрдамида секин, нозик нюанслар орқали ўтилади.

Статика тушунчаси. Statika – юнонча “Statke” сўзидан олинган бўлиб, жисмларнинг “оғирлиги ва мувозанати” ҳақидаги маълумотдир.

Бу қонунни кашф этган И. Ньютон биринчи бўлиб геометрик статика усулидан фойдаланиб, қаттиқ жисмларнинг мувозанати ҳолатини ўрганган. Бу асосан икки кўринишда бўлади:

а) жисмга қўйиладиган кучлар тизимини оддий кўринишга келтириш;

б) жисмнинг мувозанатда бўлиши унга қўйиладиган кучлар тизими қандай шароитда қатнашишига боғлиқ.

Статиканинг асосий тушунчаларига кўра, эркин жисм кучи бирон нуқтага ёки ўққа нисбатан куч моменти (ҳолат) боғлиқ.

Тасвирий санъатда статика – асардаги мавзуга мос равишда ишлатилган шаклнинг мувозанатда тик ҳолатдаги кўриниши томошабин нигоҳини бир зумда бўлса-да тўхтатади, уни ўйлашга, мулоҳаза қилишга ундайди. Ўзбек рассомларидан Р.Аҳмедов “Она ўйлари”, А.Абдуллаев “А.Навоий

портрети”, К.Одилов “Уч файласуф”, С.Раҳметов “Ғафур Ғулом”, А.Икромжонов “Биз XIX асрданмиз” асарларини яратишда статика қўлланган, бунга бир қатор ҳайкалтарошлик ва графика асарларидан ҳам мисоллар келтириш мумкин.

Динамика. Dinamika – юнонча “dynames” сўзидан олинган бўлиб, “куч, жўшқинлик” маъносини англатади. Ҳаётда бир жисмнинг бир нуқтадан юриши, силжиши, чопиши, югуриши, учиши ва бошқа ҳолатларда иккинчи нуқтага қараб ҳаракатланувчи, куч – динамика дейилади.

Тасвирий ва амалий санъатда композициядаги мавзунинг тўлақонли очилишида динамиканинг аҳамияти жуда катта. У асардаги статик ҳолатни жонлантириб, ҳаракатга келтиради.

Динамиканинг асардаги ҳаракати шаклларда, чизиқларда, рангларда ифодаланади. Уларнинг эмоционаллиги, асардаги динамика (жўшқинлик) ҳолатини кучайтиради.

Ўзбек рангтасвирида М.Саидовнинг “Оила”, Ж.Умарбековнинг “Қўшиқ”, А.Алиқуловнинг “Улоқ”, “Байроқ учун жанг”, ҳайкалтарошлиқда А.Ҳотамовнинг “Алпомиш”, Р.Ерметовнинг “Эзгулик”, графикада М.Кагаровнинг “Бодом гуллаганда”, “Тўй”, В.Паршиннинг “Бозорга”, Н.Калановнинг “Кўпқари”, Ю.Стрельниковнинг “...45 йил” ва шу сингари кўплаб асарлар композицияси динамик ечимини топган.

Симметрия. Тирик табиатда симметриянинг бир неча хили учрайди. Тирик табиатнинг тарихий ривожланиши давомида симметрия шакли ҳам ўзгариб борган. Масалан, тирик мавжудотнинг ривожланиши илк даврларида нуқтали симметрия, тўғри кўп бурчакли ва шарсимон симметрияли организмлар кенг тарқалган.

Эволюциянинг юқори босқичларида ўсимлик ва ҳайвонлар учун асосан, аксиал симметрия ва октиномор симметрия хос бўлган. Аксиал симметрияли организмлар тартибли симметрия ўқиға эға.

Актиноморф симметрияли биообъектлар таркибида эға симметрия ўқиға ва бу ўқни кесиб ўтувчи текис юзаға эға. Тирик табиатда симметрия ва икки томонлама, яъни била-

9. Архитектурадаги симметрия кўриниши

10. Г.Умарова. Графикадаги симметрия, линогравюра

терал симметрия кенг тарқалган. Кўпчилик ўсимлик турларининг барглари, икки томонлама симметрия, одатда, умуртқали ҳайвонлар ва кўпчилик умуртқасизлар учун хос. Симметрияни ўрганиш уларнинг тузилиши, келиб чиқиши, ривожланиши, хоссалари ва функциясини яхшироқ англаб олишга ёрдам беради.

Меъморчилик ва тасвирий санъатда симметрия композицияси жуда қадимдан қўллаб келинади. Юнон эҳромларининг фронталларидаги нақшларда симметрик рельеф композициялари учрайди.

Намунали мисол сифатида симметрия композициялари уйғониш давридаги италиялик рассомлар асарларида кўплаб учрайди. Леонардо да Винчининг “Махфий кеча” асаридаги композиция бунга мисол бўла олади.

Ўзбек рассомларидан Ч. Аҳмаровнинг “Сўғд тўйи”, Б.Жалоловнинг “Раксининг туғилиши” деворий сувратлари, Ф.Аҳмадалиевнинг “Дарвешлар”, Э. Жўраевнинг “Бухоро аёллари” асарлари симметрик ечимда бажарилган.

Асимметрия. Асимметрия – симметриянинг бўлмаганлиги ёки бузилишидир. Асимметрия – симметрия тузилишининг аксидир. Асарда композиция асимметрия асосида қурилган бўлса, унда асосий қоидага кўра симметрия эмас, агар аксинча, композиция симметрия қоидаларига қанчалик риоя қилса, асимметрия бўлмайди. Бу эса композиция қонунлари бўйича симметрия ва асимметрияни бир-бири билан келишган ҳолда бўлишини исботлайди.

Асимметрия композициянинг марказий қисми мувозанатининг ихтиёрий равишда бўлиши ёки баъзида умуман иштирок этмаслиги, айрим ҳолларда асарда инсонлар бўлмаслиги учун унинг бошқа бир қисми банд бўлиши керак.

Агар асарнинг асосий мазмуни яққол кўринган, фарқлар, яъни контраст орқали очилса, бу ҳолда унда яққол кўринган ижтимоий ва психологик фарқларнинг асосий қаҳрамонлари ёки бир гуруҳни ташкил қилган (*фигура*) қоматларнинг характери, бир-бирига нисбатдан жойлашганлиги, улар орасидаги масофа, ҳар бирининг ташқи кўриниши симметрия-

ни ҳосил қилиш принциплари композициянинг бир бўлаги бўлади.

Икки қарама-қарши бўлган композиция турини табиий қонунлар асосида ҳосил бўлган ранглар бирикмаси таъсири орқали кўриш мумкин.

Формат. Рассомлар илгариги даврларда формат ҳажмига катта эътибор беришган. Асарнинг жойлашишига (қурилишига), тасвирнинг бўрттириб ишланган ҳолатига ва унинг яхлит кўринишига форматнинг таъсири каттадир.

Формат думалоқ, квадрат, тўғри тўртбурчак, олти кесилуви ва чўзиқ тўғри тўртбурчак кўринишларида, кўндаланг ёки тик (горизонтал ёки вертикал) ҳолатдаги кўринишда бўлиши мумкин.

Формат танлаш мавзуга, тасвирланувчи жойга (*объект*) тасвирий санъат тури ва жанрига боғлиқ.

Хомаки қораламалар билан ишлаш жараёнида талаба натурадаги шаклларнинг бир-биридан фарқини ажратиб олиши, тез бажариладиган қораламаларида кўндаланг ёки тик (вертикал ёки горизонтал) ҳолатдаги шакллар орқали ўзининг бўлажак композиция асаридаги ҳажм (формат)ни тўғри топа олади.

Стилизация – (французчада – stylization, -style-стиль-услуб маъносини англатади.) бирор услубга солиш, келтириш ёки унга монанд, ўхшатиб образ яратиш. Тасвирий санъатда, айниқса декоратив-амалий санъатда, дизайнда қўлланилади.

Стилизация тасвирдаги шаклларни, шартли усуллар ёрдамида умумлаштиради ҳамда асосан орнамент учун характерли бўлиб, унда тасвир объекти нақш мотивига айланади.

Стилизация – соддалаштирилган, аниқ, кескин чизиқли чизматасвир, унинг асосида штрих, тус, чизиқ ётади.

Стилизациялаштирилган чизматасвирнинг характерли қирраси – оддийлаштириш-ихчамлаштиришдир.

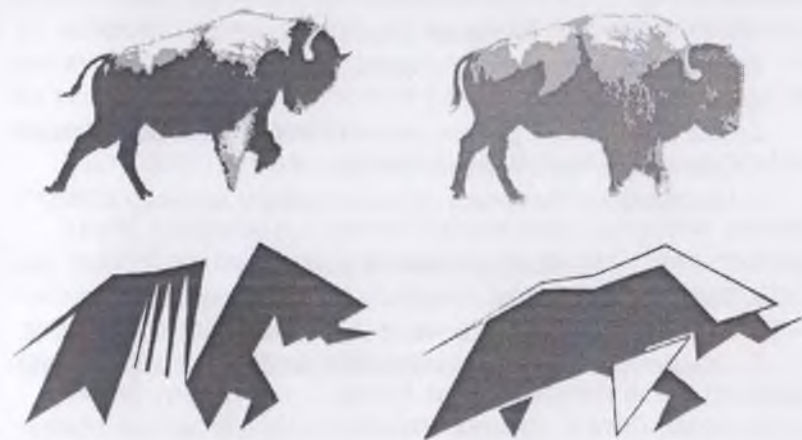
Тасвирланаётган предметнинг услублаштирилган чизматасвирини яратишда унинг асосий характерли қирраларини ажратиб олиш керак бўлади. Бунда унинг характерли ҳажми,

шакли, чизиқлари бўлиши мумкин. Улар аниқланиб, топилгандан сўнг предмет ёки қоматни услублаштириш устида ишлаш бошланади.

График воситалар ёрдамида, асосий характерли қирралар асосида расмлар чизилади. Албатта, бунда расм тасаввури таъсирида чизиқларни усталик билан тортиш талаб этилади.

Услублаштиришда предметнинг ҳажми, фазовий қурилиши кўрсатилмайди.

График – расм учун тезкор нигоҳ таассуроти билан предметнинг шартли белгилари, ихчамлик ва тугалланмаганлик ифоданинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

11. Стилизация машқлари

Услублаштириш - логотип, плакат, нақш, безакларда ишлатилади.

Рангтасвир, графика ва ҳайкалтарошлик композицияларини яратишда ҳам услублаштириш кенг қўлланилади. Бунда одам қоматининг пластикаси ишонарли тарзда чўзинчок, бош қисми, қўл бармоқлари гавдага нисбат катта ёки кичик кўринишда услубга солинади. Ҳайвон ва қушларнинг характеридан, феъл-атворидан келиб чиқиб, ташқи кўриниш-

ларини маълум услубга солиб тасвирлаш мумкин. Эртак қаҳрамонларининг, ижобий ва салбий образларини ажратиб, уларнинг юз тузилишини, қоматларини, чизиб услублаштирилади. Агар композицияда одам қомати услубга солинадиган бўлса, у ҳолда барча тасвирлар: дарахт, бино, қуш ва бошқа предметлар шу қонунга бўйсундирилади.

Ўз ижодий асарларида услублаштиришни моҳирона қўлайдиган rassomлардан: М.Кагаров, Л.Ибрагимов, М.Содиқов, Н.Каланов, Ф.Аҳмадалиев, А.Нуриддинов, А.Ҳотамов, Э.Жўраев, Х.Зиёхонов, Ж.Раҳмонов, Н.Шоабдурахимов ва бошқа кўплаб ижодкорларни мисол келтириш мумкин.

Назорат саволлари

1. Контраст ва нюанснинг фарқи нимада?
2. Ритм нима?
3. Стилизациянинг rassom учун аҳамияти нимадан иборат?
4. Симметрия ва асимметрия нима?
5. Статика ва динамика атамаларининг маъноси нима?

Амалий топшириқлар

1. Контраст ва нюансга оид машқлар бажаринг.
2. Бирор қушни услублаштирилган вариантларини чизинг.
3. Симметрия ва асимметрияга асосланиб, вазифалар ишланг.

II БОБ. ГРАФИКА

2.1. Графика ҳақида умумий тушунча

Графика – (грекчада “*graphike*”, “*grapho*” – ёзаман, чизик тортаман, расм чизаман) бу тасвирий санъат турига мансуб бўлиб, чизматасвир ва босма усулдаги санъат асарларини ўз ичига олади (*гравюра, литография ва ғ. к.*). Графика асарлари асосини штрихлар, контурли, яхлит доғлар ва бошқалар билан бажарилган чизматасвирлар ташкил этади. (*асосан оқ ва қора рангларда*). Бу тасвирий санъат турига, дастгоҳли ва китоб графикасига мансуб.

Дастгоҳли графика таркибига – чизматасвир ва эстамп киради.

Китоб графикаси – китоб нашрининг таркибий қисмини ташкил этади. Иллюстрациялар (*безаклар*), виньеткалар, заставкалар (*матн бошидаги безак*), бош ҳарфлар, авантитул, титул, переплёт (*жилд*), муқова, супермуқовалар китоб графикаси элементлари ҳисобланади.

Китоб графикаси – китоб ичига бадий асар, графика, шрифт ва полиграфия санъати киради. Китоб рассомлари, китоб конструкцияси, уни декоратив безаш, иллюстрациялар цикли устида ишлашади. Китоб контрукцияси анъанавий: китоб блоки, макети, муқова, жилд, супермуқова, форзац, титул варағи, шмуцтитул, иллюстрациялар (*фронтиспис, ҳошиялар, заставкалар, концовкалар, тегишли белгилар ва бошқалар*), шрифтлар турига қараб китоб элементларидан иборат.

Дастгоҳли графика қуйидаги техникаларга бўлинади: чизматасвир, ксилография, линогравюра, цинкография, литография, шелкография, картондаги гравюра, мис пластинкадаги гравюра, офорт, меццо-тинто, акватинта, қуруқ нина

ва бошқалар. Гравюра шу техникалардан бирида ёки уларни биргаликда оқ-қора ва рангли вариантларда бажарилади. Замонавий графика турига электрон системада тузиладиган компьютер графикасини кўрсатиш мумкин.

Ёзув – ҳуснихат, ҳаттотлик шрифт санъати (*эпиграфика, коллиграфия*) – графикада мустақил тарзда намоён бўлади. Айниқса, шарқда араб, хитой, япон, ҳинд иероглиф ёзувлари катта бадиий, эстетик аҳамият касб этади.

2.2. Графика техникаси турлари

Гравюра (*французчадан – “gravure”, “graver” – кесиш*) графика тури, доскаларга тасвир туширилиб, кесишнинг турли усуллари билан ишлов берилиб, босмадан чиқарилган санъат асарларига айтилади. Гравюра санъатининг характерли томони текис материал юзасига чизматасвир туширилади, кейинчалик бўёқ суртилади, ишлов берилади ва қоғозга босилиб тасвир олинади.

XV асрнинг ўрталарида китоб босмаси кашф этилгандан сўнг европача классик китоб пайдо бўлди. Шрифт ва гравюранинг уйғунлашганидан (*аввалига ёғочда, XVII асрдан металда*) XIX – XX асрнинг бошида, тезликда репродуктив техника ривожланди. Китоб графикасини босмаҳона билан яқинлаштирди. Китоб безакчиси рассом касбига мухтожлик сезилди.

Графика текис юзали тасвир билан алоқадор. Фон ўрнида хизмат қиладиган оқ ёки рангли қоғоз графиканинг асосида катта роль ўйнайди. Мазкур фонда ифодали чизиқ, штрихлар ва яхлит туслар тасвири жойлашиши мумкин.

Графика асарларини босма тиражли ва ягона нусхаларда яратилади. Ягона нусхадаги асарларга: чизматасвир, акварель, гуашь, монотипия, коллаж, аппликация, фотомонтаж киради.

Босма усул ёрдамида (*гравюра, эстамп*) асарлар тиражи олинади. Ҳар бир оттиск, босма асар муаллиф асари ҳисобла-

нади. Гравюра қайси ашёда ишланганидан, унга қай тарзда ишлов берилганидан – механик (ўйиб ишлаш), кимёвий (ишқорлаш), тираж сони гравюра техникаси ва доска материалига боғлиқ. Гравюранинг асосий материаллари: – металл (мис, рух, пўлат), ёғоч (пальма, нок, олма ва беҳи), линолеум, картон. XX асрдан бошлаб пластик ойна ҳам қўллана бошланди. Гравюрага ишлов бериш механик воситалар ёрдамида махсус пўлат асбобларда ёки кислотада ишқорлаш орқали бажарилади.

12. Б.Жалолов. Амир Тему́р, қалам

Чизматасвир. Тасвирий санъатда муҳим ўрин эгаллайди, шу жумладан рангтасвир, ҳайкалтарошлик, архитектуранинг асосини ташкил этади. Чизматасвир турли хил қаламлар (*графит, кумуш, қўргошин, италия қалами, рангли қалам*) да шунингдек: перо, соус, сангина, кўмир, пастел ва бошқа материалларда бажарилади. Уйғониш даврининг классик рассомлари томонидан бажарилган ажойиб чизматасвирлар асосан намуна вазифасини ўтайди. Шунингдек, XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларидаги бир қатор рус рассомлари ва бугунги кунда ижод қилаётган ўзбек тасвирий санъат вакиллариининг чизматасвирлари мисол бўла олади.

Чизматасвирда мустақил асар сифатида графика туркумларини яратиш, ёки ёрдамчи босқич бўлиб ҳайкаллар ва меъморий обидаларни лойиҳалаштиришда хизмат қилиб келиши мумкин. Чизматасвир мустақил асар сифатида Европа бадиий санъатида дастгоҳли йўналиши алоҳида тур ҳисобланади. График тасвир орқали нафақат шакл ва ҳажм, балки оқ-қора тусда бажарилган бўлса ҳам ранг тусини бера олиши мумкин.³

Эстамп (*француз. “estampe”*) – гравюраланган дискдан олинган қоғоздаги асар нусхаси (*гравюра, литография, линогравюра, офорт, монотипия*), эстамп санъат асари деб юритилади. Рассом эстампни доскадан босма усулида ўзи бажарган ишдан нусха олади. Асосан муаллиф станокдан ўзи босма нусхаларини чиқаради. Бундай босма ишларга рассом имзо чекади, бу муаллифлик нусхаси ҳисобланади ва асл нусха деб қабул қилинади. Эстамп оқ-қора ва рангли кўринишда бўлади.

Шёлкография (*инглизчадан. “Silk”, serene, франц. – “Serigraphie”*) – бадиий трафарет босма кўриниши. Рамкага майда ипакли тўр мато тортилган бўлиб, тасвирдан бўш жойлар бўёқ ўтиб кетмайдиган ашёда ёпилади. Мой бўёқ ёки сув

³ Juliette Aristides “Classical Painting Atelier”, 111 p.

аралашма бўёқларни эзиб ипак тўр орқали пастдаги текисликка ўтказилади. Шу тариқа тасвир қоғознинг юз қисмига тушади. Шёлкография ёрқинлиги колоритнинг декоративлиги, тасвирнинг бўртмалиги билан ажралиб туради. Унинг ёрдамида, полотноларнинг сифатли репродукциясини босиб чиқариш мумкин. Хитой ва Япониядан келиб чиққан бу техника XX асрда Европада пайдо бўлди.

13. С.Абатуров. “Ёш аёл” портрети, шёлкография

14. Қ.Башаров. “От устида камондан ўқ узиш”, линогравюра

Линогравюра (инглизча “*Linocut*”) – линолеумдаги гравюра, ксилографияга яқин бўртма гравюранинг кўринишларидан бири, у XX асрда пайдо бўлиб, кенг тарқалди. Линогравюранинг асосий хусусиятлари оқ-қора рангларнинг кескинлиги, лаконизм, катта ўлчамдаги қоғозлардан фойдаланиш, рангли босма, кўп тиражда олиш мумкин. Кичик, катта текисликларни бир хилда ва штрихли, жонли, ёрқин қирралари линогравюра қонун-қоидалари сифатида ажралиб туради. Кичик, майда деталларни кўрсата олиш линогравюрода бир мунча қийинроқ.

15. А.Каланов. “Мангулик”, литография, 1989 й.

Литография (грекчадан “*Litos*” – тош, – “*grapho*” – ёзаман, чизаман) кўп тиражли графика тури, ясси босма усули, қалин (оҳактош) зич тошнинг текис юзасига литография ёғ қалами ёки махсус туш воситасида тасвир чизилади. Махсус ишқорлар билан ишлов берилгач, тошга валик ёрдамида сурилган бўёқ тасвир чизилган жойларга сингади. Литография махсус дастгоҳда босилади. Литографиянинг оддий техникаси, расомга кенг эркин ижод қилишга имконият беради. Литографияда жонли, ранг-баранг, нозик, қаламнинг юмшоқ куюқ штрихи ва текис бўйаш, имкониятини бера олади, яримсоя ва рефлексларнинг нозик ўйинини кўрсатиш имкониятига

эга. Германиялик Алоис Зенефельдер томонидан 1796-1798 й. кашф этилган литография техникаси бадий санъат асарларини яратишда, китобларни безашда бутун дунёга кенг тарқалди. Литография – режалаштирилган босма туридир, бунда тасвирни ясси, текис юзадан босилади. Литографиянинг илк йилларида бу юза Бавариянинг оҳактошларида мураккаб штрихлардан иборат эди.

Рассомлар қисқа муддатда литографияни такомиллаштириш зарур эканлигини ва ундан моҳирлик билан фойдаланишни тушуниб етишди. XIX асрда машҳур Англия ва Франция рангтсвирчи ва график рассомлари орасидаги нақшли тасвирий санъат ишлари дўкони ҳамкорликда ҳозиргача ишламоқда.⁴

16. А.Каланов. “Сопол ўйинчоқлар”, офорт, 1989 й.

Офорт (французча “Eau forte”, - аччиқ ароқ, яъни азот кислотаси) – гравюранинг металдаги кўриниши, металнинг кислотада ишқорлашдан ҳосил бўлган, ўйик, чуқур, чизик ва

⁴ Dwight Pogue. “Prinmaking Revolution”. 17 p.

элементларга бўёқ суртилади ва дастгоҳда асар босма нусхалари олинади. Мис ёки рух пластинкалари обдон силлиқлашиб, сўнгра бироз пластинка қиздирилиб, махсус лак билан ғрунтланади. Лак таркиби шам, мум, қора сақич, асфальт ва мастикадан иборат.

Пластинка совиб, лак қотгач, махсус пўлат ғравюра нинаси ёрдамида чизиқлар ҳосил қилиб ишланади, бу чизилган жойларда чуқурлик ҳосил бўлади.

Интаглио, офорт. Металл пластинкани ўйиб, ундан босма тасвир олиш. Интаглиаре (*intagliare*) – италянча ўйиш сўзидан олинган. Бу ўймаларга бўёқ кириб тўлдирилади. Қолган текис юза артиб ташланади ва унинг устига намланган қоғоз қўйилиб, устидан жун матоси (одеяло) қўйилади ва босиш жараёнидан ўтказилади. Юқори босим қоғозни пластинка чуқурчаларидан бўёқни олишга мажбур қилади. Офорт тўғридан-тўғри металлни ўйиш (*қуруқ игна, ғравировка, меццо-тинто*) ва билвосита таъсир билан тасвир чиқариш (куйдириб ўйиш, акватинто, фотоғравюра) яъни кислота ёрдамида метални куйдириш техникаларига эга.⁵

Рух ёки мис пластинкали доскачани азот кислотанинг сув билан аралашмасидаги махсус ванначага ботирилади. Кислота локка таъсир этмайди, металнинг очиқ қисмлари кислота таъсирида чуқурлашади. Пластинканинг турли жойларида элементларни ишқорлаш вақти, давомийлиги турлича бўлади ва шунинг натижасида штрихлар кучи турлича ва жонли кўринади. Офорт, тушь перода бажарилган чизматасвирга яқинроқ.

Нина билан тирналган штрих офортнинг асосий энг содда кўринишларидан бири бўлиб, ундан ташқари офортнинг бир қатор турлари мавжуд. Акватинта, лавис, юмшоқ лок, қуруқ нина, меццо-тинто шулар жумласидандир. Номлари кўрсатилган офорт техникасининг турлари ҳам металл пластинкаларда бажарилади. Офортни оқ-қора ва рангли кўринишда ишлаш мумкин.

⁵ Dwight Pogue. "Prinmaking Revolution", 100 p

Акварель – (лотинчада, “aqua” – сув, французча “aquarelle” – сув билан ёзиш) маъносини беради) сувли бўёқлар ва ушбу бўёқларда бажарилган рангтасвир ҳам шундай аталади. Бўёқ рангли пигмент кукуни ва бириктирувчи воситалардан таркиб топган. Акварель бўёқларига гуммиарабика, асал ва глицерин қуриб қолмаслиги учун қўшилади.

Акварель қаттиқ, ярим юмшоқ ва юмшоқ кўринишда бўлади. Қоғозларнинг сифати асосий роль ўйнайди. (ватман, ғадир-будир торшон) қоғознинг оқлиги, нур манбаи вазифасини ўтайди. Енгил суртилган бўёқнинг тагидан оқ қоғознинг сезилиши, акварелда бажарилган асарларни янада жилдор қилиб кўрсатади. Акварелда ишлашда, олмахон, колонк мўйнасидан тайёрланган мўйқаламлардан фойдаланиш тавсия этилади. Акварелга оқ гуашь қўшиб ишлаш умуман тавсия этилмайди. Акварелда рангларнинг бир-бирига назик, енгил қўшилиб кетиш имкониятлари жуда катта.

Назорат саволлари

1. Графика маъноси ва унинг таркибий қисми нималардан иборат?
2. Китоб ёки дастгоҳли графика асарларининг фарқи нима?
- 3 “Графика” нима?
4. Литография қандай техника?
5. “Акварель” – сўзининг маъноси қандай?
6. Офорт қандай металл тахтачаларда бажарилади?
7. Офорт ва линогравюранинг фарқи нимада?

Амалий топшириқлар

1. Китоб элементларини тасаввурингиз асосида чизинг.
2. Дастгоҳли графика турига хомаки нусхалар ишлаб кўринг.
3. Турли хил қаламларда, шунингдек, сангина, кўмир, соус ва бошқа ашёларда қораламалар бажаринг.
4. Тушь периода офортга мослаб чизматасвирлар бажаринг.
5. Акварелда этюдлар ишланг.

III БОБ. КИТОБ ГРАФИКАСИ

3.1. Китоб графикаси (болалар адабиёти)

Муаллиф адабий асарининг матни янада ифодалироқ, таъсирчан тарзда асар характерини ўқувчига етказиб беришда китоб рассоми ўз санъати воситаси ёрдамида ҳисса қўшади. Китобни безашда рассом адабиётнинг образли қурилишини ва эмоционал муҳитини акс эттириши, унинг инсонпарварлик тараққиётининг йўналишини таъкидлаши лозим. Рассом бунинг уддасидан чиққанда, унинг меҳнати натижаси жамият аҳамиятига эга бўлади ва китобхон эътиборига тушади. Турли жанрдаги адабиётларни безашда алоҳида эстетик мақсадлар талаб этилиши муқаррар. Ҳатто энг содда, мураккаб бўлмаган безак элементар эстетик шартларни талаб этади. Матн ва безакнинг мутаносиблиги, хошия ва матн жойлашуви нисбатлари ва ҳ.к.

Китоб безакчисининг асаридаги бадиий образ таъсири ва характери, шунингдек, тасвирланган воситалар ўзига хос имконият доирасига эга бўлиб, графика санъатининг бошқа турларидан фарқ қилади. Китобнинг безаги ёзувчи муаллифнинг фикр-ўйларини тўлиқ очиб бера олиши керак.

Иллюстрация – кучли таъсир воситасидир. У бадиий асарни ҳам бойитиши ҳам қашшоқлаштириши мумкин. Бу нафақат безакчининг маҳоратидан балки, рассомнинг баён қилинган тафсилотларга муносабати, воқеаларнинг қай даражада ўзлаштиргани ва унинг дунёқарашига боғлиқ. Демак, чиройли безакнинг ечимини рассомнинг маҳоратигина эмас, балки унинг асарни ўқиб тушуниши натижаси ҳам ҳал қилади. Иллюстрацияларда ҳар доим рассомнинг сюжетга, қаҳрамонларга, уларнинг тақдири, ҳаракатларига индивидуал муносабати акс этади.

Яхши китоб катталар учун нақадар фойдалигини билсак, кичик ёшдаги болаларнинг вояга етишида бекиёс аҳамиятга эга. Ушбу масалада рассом кичкинтойлар диди дунёқарашининг биринчи тарбиячиси ҳисобланади. Ёрқин ранг-баранг қувноқ чизгилар тасвири бир умрга ёш боланинг хотирасида қолади.

Болалар учун мўлжалланган китобларни безаш учун ёш рассомдан нафақат уста рассом қобилияти, балки тасвирланаётган предметга, ёш боланинг фикри ва кўзи билан қараш, ҳаётда тажрибаси бор, етук ёшдаги инсон сифатида ёндошиш талаб этилади. Бундай ёндошишда кичкинтой ўқувчи олдида, албатта, муваффақият қозонилади. Китоб рассоми ва ўқувчи ўртасида бадиий боғланиш бўлади. Одатда, болалар ўзларига ёққан расмлардан нусха кўчиришга уринадилар, бу билан улар ўзларининг қобилиятини кўрсатмоқчи бўлишга интиладилар. Ҳали уларнинг тажрибаси, фикрлаши мустақил тарзда иллюстрациялар (безаклар) чизишга етарли эмас.

Иллюстрациядаги ранглар болалар тасаввурига таъсир этишига алоҳида эътибор қаратиш, бунга профессионал рассом сифатида ёндашишлари зарур.

17. А.Каланов. “Тулки билан Лайлак” эртагига ишланган иллюстрация, акварель

3.2. Мактаб ёшигача бўлган болалар учун мўлжалланган эртақ, ҳикоя, масалларни бадиий безаш. Адабий асарларни танлаш

Китоб графикаси – китоб нашрининг таркибий қисми. Китоб графикасининг ажралиб турувчи ўзига хос томони унинг полиграфия билан яқин алоқадорлигидадир. Адабиёт ва тасвирий санъатнинг биргаликдаги ҳамкорликда тўлақонли бир бадиий образ ечими натижасида яратиладиган асар ҳисобланади. Яна бир ўзига хослиги бу рассомнинг адабиёт матни билан яқин боғлиқлигидадир. Рассом ундан чиқиб кета олмайди, қаҳрамонлар характерли образини яратишда, ёзувчининг йўлидан бориши керак. Шу билан бирга рассом эркин ижод қилади. Китоб графикасининг характерли вази-фасини ечишда, энг аввало, рассомнинг иқтидори аниқланади, унинг адабиёт асари мазмуни ва усулига муносабати китоб ҳақидаги ўз фикрлари ҳисобга олинади.

Талабалар композиция асослари ҳақида амалий ва назарий тушунчаларга кўникма ҳосил қилгач, уларга институтдаги ўқиш жараёнининг илк ижодий ўқув вазифаси топширилади. Вазифа унчалик мураккаб бўлмаган, асосан эртақ, ҳикоя, масал асарларига расмлар орқали китобни безашдан иборат.

Аввало, талабалар мазкур мавзу бўйича таниқли рассомларимиз томонидан безатилган, нашрдан чиққан китоблар намунаси билан танишадилар ва ўқитувчиси ёрдамида таҳлил қиладилар. Шу ўринда юқори босқич талабаларининг ушбу топшириқ асосида бажарган намунавий композициялари билан ҳам танишадилар.

Биринчи вазифа ҳажми унча катта бўлмаган, бир босма табокдан иборат китоб танланади. “Айёр тулки”, “Тулки билан Лайлак”, “Бўри ва Эчки” эртақлари; масаллардан: “Тошбақа билан Чаён”, “Туя билан Бўталоқ”, “Маймун ва Нажжор”, “Шер билан Дуррож” асарларини ўқиш ва танлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Адабиётни ўқитувчи тавсияси ва маслаҳати асосида талаба эркин ҳолда мавзу танлайди. Талаба бир тўхтамга келиб адабий асарни диққат билан ўқиб чиқади. Эртақнинг ғоявий мазмунини тушуниб, мағзини чақади. Эртақдаги ижобий, салбий образларни ажратади, таққослайди. Асар мавзуси бўйича ўқитувчи талаба билан суҳбат ўтказади. Талаба эртақ мазмунини сўзлаб бера туриб, кўз олдига воқеалар ривожини келтиради, қаҳрамонлар образини хаёлида тасаввур қилиб чизади. Талаба асарни ўқиб, мақсадни тушуниб бошланғич тасаввуридаги хомаки чизгиларни бажаради. Тасаввуридаги образларни турли вариантларда тасвирлашга тўғри келади. Албатта, ушбу чизгилар сони ниҳоятда кўп бўлиши керак. Шундай қилиб талабалар топшириқларни амалий бажаришга киришадилар. Топшириқ вазифа таркибига китоб муқоваси, титул варағи, заставка (бошланғич безак), концовка (охирги безак) ва асар орасига иккита иллюстрация (безаклар) чизиш киради. Аниқлашга ҳаракат қилинг, қайси деталлар сизнинг асл ғоясини очишга кўпроқ ёрдам беради? Қайсилари иккинчи ва учинчи даражада қизиқиш марказига айланади?⁶

3.3. Кичик ҳажмда ишчи макет тайёрлаш

Китоб рассомининг асосий вазифаларидан бири, бу ўқувчи аудиториясини ҳисобга олиб, китоб ўлчамларини, асар матни ва тасвирий ашёларни шу таркибий қисмга кирувчи барча элементларни аниқлаши зарур.

Давлат стандартлари асосида қуйидаги: 60x84; 60x90; 70x90; 70x108; 84x108 (сантиметрда) қоғоз ўлчамлари белгилаб берилган. Бу беш ўлчам шунчаки танланган эмас, уларнинг ўзаро хусусиятлар билан боғлиқ, бир томондан қоғоз, босмаҳона ва нашриётнинг имкониятлари, иккинчи томондан истеъмолчи талаби, қоғознинг энини бўйига нисбат фарқи, фальцовкалаш яъни қоғозни маълум тартибда буклашда қулайлиги, мутолаа қилиш гигиенаси ўқувчининг кў-

⁶ Juliette Aristides "Classical Painting Atelier", 30 p

зига мутаносиблигини китоб, газета журналлар томонлари нисбати ҳисобга олинган.

Китоб андазаси – бу унинг макетини касб этади. Макетнинг аҳамияти нафақат бўлғуси нашрни кўра билиш, муҳокама қилиш билан чегараланиб қолмасдан, унинг тушунчаси кенгроқ маънони касб этади. Макет – лойиҳанинг моддий ифодаланиши. Макет рассом ва бадиий муҳаррирга иш режасини юклайди, аммо буткул тугалланган жараёнга давогарлик қилмайди. Барча китоб композициясининг ташқи кўринишини янада қизиқарли ва ифодала кўрсатишда ёрдам беради. Китоб макетини яратишда, уни бадиий юкори профессионал дид билан безашда рассом бениҳоят муҳим ўрин эгаллайди. Рассомнинг иши энг аввало, китоб ўлачами, ҳажмини асар мазмунидан келиб чиқиб, тўғри танлашдир. Китоб макетини тайёрлашдан мақсад талаба уни яхлит, тугалланган ҳолатини кўра билиши ва бажарган безакларини макетга тўғри жойлаштириши кўзда тутилади.

Ҳажми унча катта бўлмаган бир босма табоқли китоб ишчи макети тайёрланади. Бир босма табоқли, яъни 60X84 ўлчамли ватман қоғозни 1/8, 1/16 қисмга букланади, ҳосил бўлган 8 бетли ёки 16 бетли варақлар тикилиб, китобча кўринишига келтирилади. Бу иш жараёнини талабалар ўқитувчи кўрсатмалари асосида мустақил бажарадилар. Тайёр бўлган ишчи макетга талаба ўзининг танлаган асари хомаки нусха ва безакларини жойлаштиради. Унинг олдиндан муқовада, титулда ва ички бетларида қай тарзда иллюстрациялар жой олишини тасаввур қила олишига имкон яратилади. Композиция қораламаларини алоҳида қоғозга чизиб, унинг атрофини қирқиб олиб, бу китоб номи бўладими (шрифт) ёки заставка (бошланғич безак), концовка (охирги безак), уларни бемалол ишчи макетда жойлашштириши мумкин, яъни пастга, баландга ёки чапга-ўнгга суриш имконияти бўлади. Талаба китобнинг ишчи макети орқали ўзи бажараётган ишнинг жараёнини дилдан ҳис қилади ва тасаввурини оширади.

Назорат саволлари

1. Биринчи вазифанинг талаблари нималардан иборат?
2. Композиция учун қандай адабий асар танланади?
3. Асосий қоғоз ўлчамларини нечта?
4. Китоб макетини тайёрлашда рассом дастлаб нимага эътибор қаратади?
5. Бир босма табоқ деганда нима тушунилади?

Амалий топшириқлар

1. Эркин мавзуда иллюстрациялар ишлаб кўринг.
2. Ҳайвонлар образини тасаввур асосида чизинг.
3. Китоб ёймасини ясанг.
4. Турли ўлчамдаги китоблар макетини тайёрланг.

3.4. Китоб элементи атамалари ҳақида қисқача маълумот

Китоб ташқи беағи элементлари:
супермуқова,
муқова, жилд,
ғилоф,
форзац,
корешок (жилд томонларини бирлаштирувчи элемент,
ён томони).

Китоб ички беағи элементлари:
авантитул,
фронтиспис,
титул ва икки туташ бетли титул,
бошланғич саҳифа
шмуцтитул,
иллюстрация (заставка) – безак, бошланғич лавҳа,
саҳифали иллюстрация (бир бетни яхлит эгаллайди),
ярим саҳифали иллюстрация (бетнинг бир қисмини
эгаллайди),

78

Переплет, авантитул,
титул, спусковая по-
доса с сюжетной па-
ставкой. Художник
С. Телингатер

18. Китоб элементлари

разворот – икки бетли иллюстрация (икки туташи саҳифани эгаллайди).

матн қуршовидаги кичик иллюстрация,
ҳошиядаги чизматасвир,
иллюстрация – (концовка) – безак, охирги лавҳа.

Энг аввало, китоб муқовадан бошланади. Юмшоқ муқова тўрт бетдан иборат бўлиб, биринчи бети асосий китобнинг юз қисми, қарама-қарши, орқа томон муқованинг тўртинчи бети ҳисобланади.

Форзац – китоб блокини муқова билан бирлаштириш вазифасини ўтайди.

Босма табағи кўп бўлган қаттиқ жилдли китобларнинг муқовасининг ён томонига “корешок” дейилади.

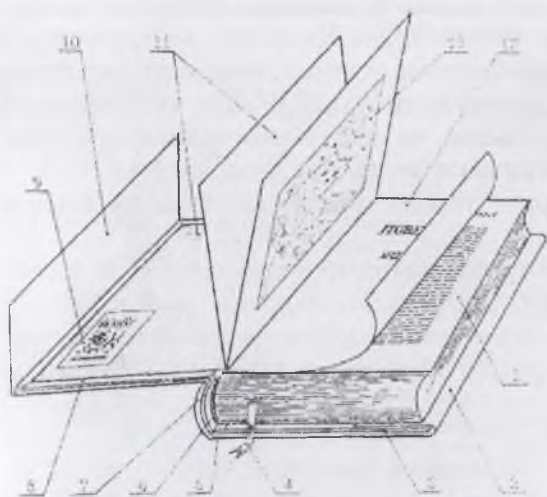
Фронтиспис – (француз. *Frontispice*. Лотинчада – *frons* – пешона, “*specio*” – қарайман.) “тўғридан қараш” – маъносини беради. Китобдаги иллюстрация, титул варағининг чап томонида жуфт рақамли бетда жойлашади. Унда китоб муаллифи ёки асарда ҳикоя қилинган одам портрети бўлиши мумкин. Асар мазмунининг асосини акс эттирувчи чизматасвир, ҳикоя эпизод лавҳа иллюстрацияси ҳам ўрин эгаллаши мумкин. Одатда, фронтиспис алоҳида, қалинроқ ёки силлиқ қоғозга босилади. У китоб блокнининг биринчи бетига елимланади.

Титул – (атамаси лотинчадан олинган бўлиб, “*titulus*” – “сарлавҳа” “ёзув” маъносини билдиради.)

Титул варағи – одатда китоб блокнининг биринчи саҳифаси ҳисобланади. Титул варағи бир бетли, икки туташи ва бир неча туташи бетлардан иборат бўлади.

Авантитул – (аван- “биринчи” – маъносини беради) илгарилари у иккинчи титул варағи ҳисобланган, оддий титул варағидан олдин жойлашган бўлиб – уни одатда, қалинроқ қоғозга босишган. Замонавий китобларда авантитул – асосан декоратив композицион элемент ҳисобланиб титул варағидан олдин алоҳида саҳифада ўрин олади.

Шмуцтитул – (немисчадан “*shmuz*”- “қирланиш;” - яъни матинни қирланишдан ҳимоя қилиш маъноси келиб чиқади)

- 1 – китоб блоки;
- 2 – супермуқова;
- 3 – жилд қопқоғи;
- 4 – ляссе (варақларни белгилаб қўювчи тасма);
- 5 – рубчик (ботиқ);
- 6 – кантал;
- 7 – корешок;
- 8 – кант;
- 9 – экслибрис
- 10 – супермуқова клапани;
- 11 – форзац;
- 12 – фронтиспис;
- 13 – титул варағи

19. Китоб элементларининг умумий кўриниши

титул варағидан кейинги бетда рубрикация сифатида адабиёт асарини катта қисмларга ёки бобларга ажратиб туради. Шмуцтитул учун алоҳида саҳифа ажратилади, унда қисм ва бобларнинг номланиши, сарлавҳалари жойлашади. Уни безатишда рассом шрифтлардан, декоратив зийнат элементларидан ва чизматасвирлардан фойдаланиши мумкин. Шмуцтитул китобнинг тоқ бетларида жойлашади.

Бошланғич саҳифа – худди мана шу бетдан бутун китобнинг матни боб ва бўлимлари бошланади. Бошланғич саҳифа – тушириш бети деб аталади, агар матн энг юқори чегарадан бошланмасдан, бирмунча пастроқдан бошланса, очиқ қолган бўш жой – тушириш йўли деб номланади. Бу китобнинг бошланғич бетини энг оддий ва кенг тарқалган безаш усули. Бундай усулни бажаришдан мақсад уни бошқаларидан ажратиб кўрсатиш.

Иллюстрация – сўзининг латинчадан “illustratio”- таржимаси “ёритиш” – маъносини беради. Иллюстрация кенг маънода китобни бадий безашда фойдаланилади. Иллю-

страциянинг китобдаги биринчи вазифаси матннинг мазмунини очиб бериш ва тушинтириш. Иллюстрацияларни турли нуқтаи назардан кўриб чиқиш мумкин. Уларнинг китобдаги аҳамияти ва жойлашуви, матн билан боғлиқ хусусиятлари, бажарилиши техникалари ва ҳ.к. Иллюстрациялар ярим, бир, шунингдек яхлит икки бетни эгаллаши мумкин.

Заставка * – кириш безак лавҳаси (3.9. бўлимда кенгроқ ёритилган.)

Асар, боб, бўлим тугашидан кейинги, охирги безак тасвир - концовка дейилади. * (3.9 бўлимга қаранг.)

Китоб ташқи ва ички кўриниши ҳақида бошланғич курсда талабалар билиши керак бўлган қисқача маълумотлар шулардан иборат.

Назорат саволлари

1. Форзац нима ва у қандай вазифани ўтайди?
2. Титул варағи нима?
3. Икки туташ бет деб нимага айтилади?
4. “Шмуцтитул” сўзининг маъноси нима?
5. Иллюстрация нима?

Амалий саволлари

1. Китоб элементларини амалда кўрсатиб беринг?
2. Титул варағи учун хомаки нусхалар чизиб кўринг.
3. Китоб элементларининг қораламаларини бажаринг.
4. Ярим бетли иллюстрациялар чизишни машқ қилинг.

Kunlardan bir kuni tulki laylakni ziyofatga chaqiribdi. Tulki shavla pishirib, laganda suzib kelib o'rtada qo'yibdi. Laylak tumshug'ini laganga uribdi, ammo oq'ziga hech narsa ilinmadi.

Laylak qancha urinmasin hech narsa yeya olmabdi. Tulki lagandagi shavlaning hammasini o'zi yeb tugatibdi. Laylak oehdan o'lar holda uyyga qaytibdi.

Ertasi kuni laylak tulkini mehmonga chaqiribdi. Laylak suyuq ovqat qilibdi-da, ko'zagaquyub dasturhonga tortibdi. Tulki bo'yini cho'zib harchand urinsa ham ko'zadagi ovqatdan yeya olmabdi.

20. А.Каланов. “Тулки билан Лайлак” эртагига ишланган икки мутани бетга жойлаштирилган иллюстрациялар, акварель

3.5. Эртақ қаҳрамонлари образлари устида ишлаш

Талаба асар мазмуни ва усулини англаб олиб, уларни бадий безаклар билан тасвирлашга киришади. Иллюстрациялар ифодали, таъсирчан, мукаммал композицион, пластик ечимни тўғри танлашга интилади. Мазкур вазифани бажаришда композиция асосларидан олган кўникмаларига таянган ҳолда иш олиб боради. Иллюстрация композицияси характери-ни тўғри белгилашда адабий асарнинг шаклини, йўналишини нозик томонларига айниқса, иллюстрацияда тасирланадиган асар парчаларини чуқурроқ ўрганиши керак.

Баъзида асарни мутолаа қилган талаба ҳамма нарсага туюнгандек бўлиб туюлади. Матнда баён этилган воқеанинг мазмунини қоғозга тасвирлашни бошлайди. Чизиш жара-

ёнида ҳали асарнинг асл моҳиятига етмаганлиги кўриниб қолади. Энг аввало, эртақдаги ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг образларини ажратиб, уларнинг устида иш бошлаш мақсадга мувофиқ. Айтайлик, бадиий асарда лайлак ижобий образ, тулки эса салбий образ. Талаба ҳайвонлар характерларини яқиндан билиб олиш учун улар ҳақида чоп этилган адабиётларга мурожаат этади, ҳужжатли фильмлар орқали уларнинг хатти-ҳаракатларини, феъл-атворларини кузатиб, қаҳрамон ҳайвонлар қаерда яшайди, қандай жойга ин қуради, қайси таомларни хуш кўради ва шунга ўхшаш керакли маълумотларни олади. Уларнинг ҳаракатларини эслаб қолишга ҳаракат қилиб қораламалар бажариши керак. Бу билан талаба хотира қобилиятини ўстиради. Ҳайвонот боғига бориб композицияга тегишли ҳайвонларнинг турли ҳолатларда натурадан тез фурсатда қораламалар, этюдлар бажаради. Уларнинг қоматини ҳар томондан бир неча ўнлаб тез чизгиларини ишлайди. Айрим деталларнинг бош қисмини, тумшугини, қанотини, оёқ панжаларини диққат билан аниқ чизишга ҳаракат қилиши, иложи борица бироз ишлов бериши лозим. Айниқса, уларнинг характерини очиб берувчи ҳолатларини айёрона кўзларини, қулоқларини ҳаракатини топишга интилиши керак. Албатта, натижада мақсадга эришиш учун кўп сонли қораламалар бажарилади. Қораламалар қаламда, юмшоқ ашёда (*сангина, пастель, кўмир*), тушь-перо, тушь-мўйқалам билан этюдлар бир рангли акварелда ва рангли акварелда бажарилиши тавсия этилади.

Изчил образлар

Кўриб идрок қилиш, вақт жиҳатидан ўзининг давомийлигига эга. Кўриш аппарати орқали ташқи кўзгатиш онгга етиб борса ва тўхтаса, биз бирмунча вақт уни ҳис қилишда давом этамиз. Кўзгатишдан қолган нишона изчил (кетмакет) образ деб аталади.

Изчил образ ёрқинлик ва ранги бўйича дастлабки образга мувофиқ келсагина ижобий бўлади. Учаётган ракета, маса-

лан, ёрқин отилган суюқлик, қоронғида айланаётган чўғли кўмир тасаввурини, оловли доира, экранда лип-лип ўтаётган кинокадрлар эса тинимсиз ҳаракат тасаввурини беради. Булар кўриш ҳиссиётининг мантикий ижобий образлари намуналаридир⁷

3.6. Асар мавзусидан келиб чиққан ҳолда хомаки чизгилар ишлаш

Китоб композициясининг асосий ўзига хос хусусияти, адабий асарнинг жанр ва ёзилиш усулидан келиб чиқади. Бу объектив қонуният, китоб пайдо бўлган даврдан давом этиб келмоқда.

Адабиёт асарини баён қилиб, шарҳлаб изоҳлаш қонуниятини вужудга келди. Композиция яъни адабиёт асаридаги композиция сингари, иштирок этувчиларнинг характерли портретлари, қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатларини, қилиқлари, ҳаракатлари ва изтиробларини очиб беради. Сюжетнинг ривожланиш босқичи, тугуннинг кульминацион ечими, бунда рассом барча ички ва сиртқи характерларни ифодалайди ҳамма кўзга кўринадиган хусусиятларини, китоб мазмунини, ёзувчи сўзлар – иборалар билан баён қилган воқеаларнинг бадиий ечимини аниқлаб беради. Безакчи рассом олдидаги вазифа ёзувчи томонидан танланган бадиий воситаларни ифодали мужассамлаштиришдир.

Танланган китоб ҳақида талаба билан ўқитувчи суҳбат ўтказади. Асарнинг қайси халққа мунсублиги, ёзилган даврига кўра урф-одатларининг ўзига хослиги, меъморий обидалари, асбоб-ускуналари, кийим-кечаклари, идиш-товоқлари, қурол-аслаҳалари, ҳайвонот дунёси, табиати, ўсимлик олами, ёзуви, (полиграфия) ва бошқа ашёлари ҳақидаги, археологик видео, аудио маълумотлар бўлажак композиция асари учун тўпланади.

⁷ Virgil Elliott “Tradional oil Painting”, 42 p.

21. Иллюстрациялар учун бажарилган қораламалар

Ўқиш жараёнида талабалар бадий асарни таҳлил, муҳокама қилишни, безакларни танлашни ўрганади. Ундан ташқари, китобнинг асосий ғоясини очиш учун бадий асардаги энг муҳим усуллар (жанр) билан танишади, китобни қай тарзда безатишни ва унга безаклар ишлашни ўрганади. Талаба умумий режа тузиб, асар қаҳрамонларининг феъл-атвори ва китоб безашдаги барча ўзига хос хусусиятларни очиб бериши, бундан ташқари, натурадан чизматасвирлари бўлиши лозим. Хаёлан расм чизишни машқ қилиши, режалаштирилган фикрдан композицион асар яратишни амалга ошира билиш керак.

Талаба томонидан танланган асар ўқиб чиқилади ва у чуқур таҳлил қилинади, ғоя ва мазмуни чақилади. Асар воқеалари қай тарзда ривожланиши, атроф муҳит, табиат билан боғлиқлиги ўрганилади. Талабадан хаёлан воқеанинг қай даражада салбий ва ижобий образларини ажратиш талаб этилади. Бирламчи вазифа натурадан бир неча ўнлаб қоралама ва хомаки чизгиларни бажариш мақсад қилиб қўйилади.

Назорат саволлари

1. Асар қаҳрамонларининг образлари қай тарзда талқин қилинади?
2. Ҳайвонлар характерини очиб беришда адабиёт ва фильмларнинг аҳамияти нимада?
3. Асар учун хомаки чизгиларни қаерда бажариши мумкин?
4. Эртас қаҳрамонлари қандай образларга бўлинади?
5. Асар ғоявий мазмунини ўзлаштиришда талабадан нима талаб этилади?
6. Натурага қараб қораламалар бажаришда талабадан нима талаб этилади?

Амалий топшириқлар

1. Ҳайвонот боғига бориб турли жониворларнинг қораламасини натурадани бажаринг.
2. Жониворлар этюд хомаки чизгиларини эслаб қолиб хотира асосида шиланг.
3. Турли ҳайвонлар характерини бир –бирига таққосланг.
4. Турли дарахтлар қораламаларини натурадани чизинг.
5. Натурадани ва ҳаёлан қораламаларни бажаринг.
6. Ижобий ва салбий образларга чизгилар яратинг.
7. Танлаган асарингиздан ташқари бошқа китобларни ҳам мутоалаа қилинг.

3.7. Китоб муқоваси дастлабки хомаки нусхаси (эскизи) устида ишлаш.

Муқова китобнинг ташқи элементлари таркибига кирди. У қадимдан китоб блокинни ҳимоялаш воситасини ўтаган ва бугунгача сақланиб қолган.

Замонавий стандарт, китоб жилди конструкциясининг 9 турини, шунингдек конструктив – технологик хусусиятлари билан мос келадиган муқовалар кўриниши белгилаб берилган.

Жилд , муқовалар турлари:

№ 1 ва № 2 – яхлит картон қоғозли, 1 – чети қирқилган,
2 – мағизли.

№ 3 – эгилувчан матоли,

№ 4 – яхлит қоғоз,

№ 5 – таркибий (қоғоз мукова ва матоли корешок),

№ 6 – эгилувчан яхлит матоли,

№ 7 – қаттиқ яхлит матоли,

№ 8 – турли навли матолардан иборат,

№ 9 – сунъий пластик, уч хил вариантда ишлаб чиқарилади, юмшоқ, яримқаттиқ ва қаттиқ.

Китоб муқоваси, уни безашдаги жараённинг асосини ташкил этади. Юқорида таъкидлаганимиздек, биринчи босқич талабаларига ҳажми катта бўлмаган юмшоқ муқовали китобни безаш топшириғи юклатилган. Юмшоқ мукова тўрт бетдан иборат бўлгани учун талабаларга фақат муқованинг биринчи бетини безаш вазифаси топширилади. Бундан мустасно талабанинг иқтидоридан келиб чиқиб, баъзида муқованинг биринчи ва тўртинчи саҳифаларини безашга рухсат этилади.

Энг аввало, муқованинг композицион пластик ечимини топиш вазифаси туради. Муковада адабий асарнинг мазмунидан келиб чиқиб, асар қаҳрамонларининг энг қизиқарли диалог, учрашуви улар орасидаги ўзаро муносабат, воқеа жараёни тасвирланиши мумкин. Қаҳрамонлар қомати, турли ҳаракат, ҳолатларда бир неча ўнлаб вариантларда жойлаштирилади.

Композиция асослари қонунларига бўйсунган ҳолда симметрик, асимметрик ёки диагональ бўлаб, динамикани қўллаш мумкин. Бошқа вариантда статика қонунлари бўйича орқа фонни бир маромда, ритмик кўринишида бажаришга уриниб кўрилади.

Болалар учун мўлжалланган китобнинг муқоваси устида ишлашда, ёрқин тўлқинлатиладиган ранглар ва реал тасвирлардан фойдаланилади. Муковада нисбатан катта-роқ шрифтлар, саҳифаларда безакларнинг кўпроқ бўлиши, матнларнинг камроқ жойлашиши мақсадга мувофиқ. Иллю-

OLTIN TARVUZ

Oltin tarvuz

22. Муқова учун бирламчи эскизлар вариантлари

страция деталларига эътибор қаратиш, чунки тасвир ҳикоя ўрнида хизмат қилади, айниқса, ҳали ўқишни билмайдиган болалар учун бунинг аҳамияти катта.

Муқова – китобни безашдаги жараённинг асосини ташкил этади. Муқовада қайси қахрамонларни жойлаштириш, қандай ёритиш уларни фон билан боғловчи, яъни табиат, атроф-муҳит ёки интерьер билан умумлаштириш вазифаси туради, шунинг билан бирга муқовада асар, муаллиф номи қай тарзда жойлашиши, ҳуснихатнинг ҳажми, асар мазмунига мос келиши шарт.

Муқовадаги тасвир ўқувчини ўзига жалб қиладиган, айниқса, мактаб ёшигача бўлган болаларга мўлжалланган китоблар, уларнинг диққатини эртакнинг сеҳрли дунёсига тортиши керак.

Бир неча вариантларни композиция асосларига риоя қилган ҳолда бажарилади. Олдинига муқованинг композицион ечими, форматдаги мувозанат, китоб, муаллиф номи ўлчамлари қаламда белгиланади.

Композицион ечим қаламда топилгач, навбатдаги жараён, акварель гуашь, тушь, рангда хомаки чизгилар чизилади. Рангли хомаки нусхани бажаришда, бўёқларнинг колоритини боғлаш, иссиқ-совуқ рангларнинг ёнма-ёнлиги, фигура-ларнинг фондан ажралиши учун тусда фарқлаш талаб қилинади. Ушбу вазифа ва талаблар бажарилиб, сўнгра кичик деталлар устида ишланади. Шу тарзда муқованинг хомаки нусхаси тугалланиб асл нусхага кўчиришга тайёрлаб қўйилади.

Жониворлар образларини, хатти-ҳаракатларини ишлашда натурадан бажариб келинган қоралама ва этюдлардан фойдаланилади. Албатта, биринчи босқич талабалари тажриба ва маҳоратлари имконияти биров чекланган. Шу боис уларга бир қатор яқин ўтмиш ва замондош уста рассомлари томонидан безатилган китоблар тавсия этилади. В.Кайдаловнинг “Алпомиш”, “Семурғ”, “Ойгул билан Бахтиёр”, Т.Мухаммедовнинг “Ўзбек халқ эртаклари”, Ж.Умарбековнинг “Алпомиш”, “Уч оғайни ботирлар”, В.Апухтиннинг “Шум бола”, А.Ғуломовнинг “Сариқ девни миниб”, “Футбол

кироли» китобларини намуна тариқасида кўриб ўрганиб чиқишлари фойдадан ҳоли эмас.

Назорат саволлари

1. Китоб жилд конструкциясининг қандай кўринишлари мавжуд?

2. Муқова безагини бажаришда композиция асосларининг аҳамияти нимадан иборат?

3. Муқова композицияси пластик ечими қай тарзда топилди?

4. Юмшоқ муқовали китобнинг муқоваси неча бетдан иборат бўлади?

5. Хомаки нусхани нима сабабдан кўп вариантда ишлаш керак?

Амалий топшириқлар

1. Муқовадаги образлар устида алоҳида ишланг.

2. Турли ашёларда, турли вариантларда муқова хомаки нусхаларини бажаринг.

3. Муқова композициясини натюрморт орқали бажариб кўринг.

Натурадан бажарилган ҳайвон, қуш – парранда, ҳашоратларнинг қораламаларини услубга солиш (стилизициялаш)

Асар қаҳрамонлари ҳайвонлар, қуш-парранда, ҳашоратларнинг натурадан фойдаланиб бажарилган хомаки чизгилари услублаштирилади. Уларни бир неча вариантда турли ашёларда қалам, тушъ перо, рангли қалам, пастель, акварель ва ҳакозоларда бажарилади. Стилизиция чизмаларининг талаби шундан иборатки, қораламаларда ҳар қандай ҳолатда жонзотларнинг асл характери акс этирилиши шарт. Яъни томошабин, ўқувчи, бўрини, тулкини ёки бўлмаса айиқ, лайлакни таниб тан олиши зарур. Бундай ҳолларда, албатта, уларнинг характери, ҳаракатини очиб бериш вазифаси қўй-

илади. Услублаштириш бир неча ўнлаб вариантда, то қаҳрамоннинг характери топилгунча ишланади.⁸

3.8. Титул варағи хомаки нусхаси (эскизи) устида ишлаш

1-босқич талабалари учун юқорида таъкидлаб ўтганимиздек унчалик мураккаб бўлмаган топшириқ белгиланган. Шу боис биз муқовадан кейинги саҳифадаги форзац ҳақида тўхталмаймиз. Навбатдаги вазифа китобнинг титул варағи устида ишлаш бўлади.

Алоҳида саҳифалар – бу китоб таркибидаги элементлар гуруҳининг шартли номланишидир. Улар бош сарлавҳа ролини бажариб, алоҳида бетларда жойлашади. Китобдаги ўзига хос ўринда жойлашиши уларни сезиларли даражада маъноли қилиб кўрсатади. Алоҳида саҳифалар – образли композиция характери бўйича ўзига бўлган муносабатни, рассомдан диққат эътиборни жалб қилишини талаб қилади. Алоҳида саҳифаларга: титул варағи (титулнинг икки туташ бети), авантитул, шмуцтитул, бошланғич ва охирги безак ҳошиялардан иборат.

Титул варағи – одатда китоб блокининг биринчи бети ҳисобланади. Конструктив қурилиши турли кўринишдан иборат: бир саҳифадан, орқа томони бўш ёки орқа томонига матн босилган, туташ икки баъзида бир неча туташ бетлар кетма-кетлигидан ташкил топади. Бир неча туташ бетли титуллар кам учрайди, у конструктив шаклдан кўра, китобни безаш усулига яқинроқ, яъни зарур вазиятларда қўлланилади.

Бир саҳифали титул варағи орқа томони бўш тури кенг тарқалган. Титул варағидаги маълумотлар биринчи навбатда китоб ўқувчига, шунингдек, китоб тарқатувчи – сотувчи, кутубхоначи ва библиографиячига мўлжалланган бўлади.

⁸ Juliette Aristides "Classical Painting Atelier", 130 p.

Бундай маълумотларга:

1. Туркумликни кўрсатиш (агар нашр туркумли бўлса);
2. Муаллиф исми шарифи (муаллифлар гуруҳи);
3. Китоб номи ва бош сарлавҳа (агар бўлса);
4. Нашр белгилари, (агар нашр алоҳида томларга, қисмларга, китобларга бўлинса);
5. Қайта нашр кўрсаткичи;
6. Китоб қайси тилдан таржима қилинганлиги ва таржимоннинг исми шарифи кўрсатилиши;
7. Китобни безатган рассом исми шарифи;
8. Нашриёт номи;
9. Нашр этилган жой, йил(сана).

Титул варағи хомаки нусхаси устида ишлашда композиция қонуниятлари бўйича асосий қисм ажратилади, бошқа барча маълумотлар ва композицион даражасига (аҳамиятига) қараб асосий қисмга бўйсинишади. Баъзи бир ҳолатда титулнинг асосий элементи китобнинг номи бўлиши мумкин, бошқа ҳолда – ёзувчининг исми шарифи ўрин эгаллайди (агар бу ёзувчининг тўпламлари, сайланма асарлари ёки шеърий тўпламлари бўлса). Баъзида титулда тасвирланган ифодали иллюстрация асосий қисм бўлиб хизмат қилади.

Буларнинг барчасига титул элементларининг ўлчамлари фарқини аниқлаш, тасвир ва ҳарфлар – хуснихатлар характери, шунингдек, рангда ечимини топиши композицион жойлаштириш орқали эришилади.

Одатда титул варағининг юқори қисмида муаллиф ва асар номи ёзилади. Китоб безаш қонун-қоидалари бўйича муқовадаги ёзув, титул варағида ҳам такрорланади, фақат ҳажмида, ўлчамида ва рангида фарқ бўлиши мумкин.

Ёзувлар, албатта, симметрия қонунларига бўйсинган ҳолда бажарилади.

Титул варағининг пастки қисмида нашриёт номи, нашр этилган шаҳар ва сана (йил) кўрсатилади.

Титул варағининг марказида ёки марказдан юқори қисмида тасвир элементи жойлашади. Бу элементда асар мавзусидан келиб чиқилган ҳолда натюрморт, манзара, жонивор-

TULKI BILAN LAYLAK

23. “Тулки билан Лайлак” эртаги титул варағининг кўриниши

лар ёки эртак учун характерли предметлар акс эттирилиши мумкин.

Титулдаги тасвир композиция жиҳатидан китобдаги бошқа безаклар билан умумий боғланган бўлиши шарт. Шуни назарда тутиш керакки, лавҳа индивидуал ҳолатда муқованинг ёки иллюстрация безакларининг давоми бўлмасдан ўзи алоҳида кўринишга эга вариантда бўлиши ҳам мумкин. Асарнинг умумий мазмуни йўналиш услубини биттагина предмет ёки жонивор образи билан соддароқ қилиб айтганимизда, яъни биргина кичик ҳажмдаги тасвир билан бутун адабий асар характерини очиб бера олиши имкония-

тига эга. Шу мақсадда талаба титул вараги устида жиддий иш олиб боришига тўғри келади. Бир неча ўнлаб ёзув шрифти вариантлари бажарилади. Тасвир лавҳасининг турли-туман кўринишлари машқда ишланади. Лавҳа композицион йўналиши, доира бўйлаб, учбурчак, тўртбурчак, конус, цилиндр кўринишида симметрик диагональ йўналиш ёки бўлмаса, икки диагональ чизиқлар кесишуви, бошқа вариантда ҳаракатдаги жонивор горизонтал, ўткир бурчак остида йўналтириши мумкин.

Титул вараги хомаки нусхаларини турли ашёларда бажариб кўриш тавсия этилади. Титул вараги асосан оқ-қора рангда бажарилади. Шу тариқа бир неча вариантлар кўриб чиқилиб, энг мукаммалида тўхталади.

Назорат саволлари

1. Титул варагининг қандай кўринишидаги турлари мавжуд?
2. Титул варағида қандай маълумотлар ўрин эгаллайди?
3. Титул тасвири лавҳаси варақда қай тарзда жойлашади?

Амалий топшириқлар

1. Композиция вазифасига биноан титул хомаки нусхаларини ишланг.
2. Турли ашёларда титул тасвирларини эркин мавзуда бажаринг.
3. Бир чизиқли тасвир билан титул композициясини топшига урининг.

24. “Тулки билан Лайлак” эртагининг бошланғич
безаги, акварель

3.9. Бошланғич лавҳа, безак (заставка)

Титул варағидан кейинги саҳифада асарнинг матни бошланади. Саҳифанинг $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ қисмида бошланғич безак жой олади.

Бу элемент китоб кириш зийнати, унча катта бўлмаган тасвирий ёки нақшли (баъзида сюжетли) композиция, безашда ва нашр бошини ажратиб кўрсатишда, боб ва бўлимлар бошланишидан олдин қўлланилади.

Кириш безаги муқаддима (увертюра) ролини бажаради, ўқувчини адабий асарни ёки китоб бобини фаол идрок этишга, ўзлаштиришга тайёрлайди. Унинг кўриниши нақшли, рамзий-тимсол тасвири, декоратив – предмет, мавзусюжетли бўлиши мумкин.

Бошланғич безакнинг энг оддий кўриниши бу – тўғри чизиқ бошланғич бетнинг юқори қисмида жойлашган бўлади. У тепа чизиқни таъкидлаб ва бошланғич саҳифанинг аҳамиятини кучайтиради. Тўғри чизиқни адабиётни барча турлари-

да қўллаш мумкин. Фақат тўғри чизик графика усули бўйича шриффт ва китобга мос келиши талаб қилинади.

Бошланғич безак асарнинг кириш қисми деб тушунилади. Яъни воқеанинг бошланишидаги ҳолат тасвирланади. Манзара орқали, ёки натюрморт билан, ёки бўлмаса, манзара заминида фигуралар, жиҳозлар кўрсатилиши мумкин. Бошланғич безак орқали асар мазмуни очилади ва эртак ёки масалга кириб борилади.

Асарни ўқишда ўқувчига бошлағич безак ёрдам беради, давоми қанақа кечар экан? - деган савол туғилади. Албатта, эртак, масал синғари бадий асарларда қаҳрамонлар образлари услублаштирилади. Талабалар услублаштиришни бажаришда кўплаб, адабиётлар билан танишишларига тўғри келади. Уларни кузатиб, уста рассомлар услублаштиришни қандай, қай тарзда тасвирлаганларини диққат билан ўрганишлари лозим. Ўз-ўзидан ўқитувчи билан бамаслаҳат, раҳбарнинг йўл-йўриғи, ўғитлари асосида ишланади. Шу йўсинда бошланғич безак композицияси, жойлашиши ўқитувчи кўрсатмаларига риоя қилган ҳолда хомаки чизмалар устида ишланади. Аввало, оддий рангли қаламда сўнгра акварель ёки гуашда ранглар танланади. Вариантлар ўз-ўзидан бир неча ўнлаб бўлиши фойдадан ҳоли эмас.

Бошланғич безак композицион тасвир ҳаракати чапдан ўнг томонга бўлади. Бунинг сабаби асар давоми кейинги саҳифага кўчади, яъни китоб бети чапдан ўнгга очилади. Бошланғич безагини композицион пластикаси ечимини топишда ритм, мувозанат, динамика қонуниятларига мурожаат қилинади. Турли вариант кўринишларида симметрик тарзда жойлашиши, кескин фарқларда ечимини топиши мумкин. Бошланғич безакнинг энг асосий вазифаси бу ёш ўқувчини эртак дунёсига етаклаш. Қаҳрамон ҳаётини ҳис қилишни мақсад қилиб қўяди.

Охирги безак (Концовка)

Концовка – русчадан охирги, сўнги – маъносини беради. У китоб ёки бўлим, боб сўнгида тасвирланадиган чизматас-

25. “Тулки билан Лайлак” эртагининг охирги безаги

вир, график безак. Охирги безакда аксинча, тасвир ҳаракати композицион ечими ўнгдан чапга бўлиши ёки статик тарзда бажарилиши мумкин. Воқеа тугагани рамзий чизгилар орқали ифодаланади.

Яъни китобнинг якуни, асарнинг тугаши, театр томошаси билан таққосланганда, парданинг ёпилиши. Аксарият эртак-масаллар охирида ижобий қаҳрамонлар ўз орзуларига эришадилар. Эзгулик, ёвузлик устидан ғалаба қозонади. Шундан келиб чиқиб асарнинг охирида, якуний тасвир чизилади. Унда эртак сўнгидаги воқеалар тасвирланади. Қаҳрамонлар мулоқоти, манзара, натюрморт, орнамент ва ҳк.к акс этиши мумкин. Концовка учун ҳам кўп сонли эскизлар бажарилади. Хомаки чизгиларни турли ашёларда ишлаш тавсия этилади. Композицион ечим, жойлаштириш, ўқитувчи маслаҳати билан ҳамкорликда ҳал этилади. Хомаки нусхалардан композицион ечими энг муваффақиятли топилгани танлаб олиниб, асл нусхасини бажаришга тайёрлаб қўйилади. Энг асосийси бошланғич, охирги безакларнинг композицион ечими бир-бирига яқин бўлиши керак.

Назорат саволлари

1. Бошланғич безак нима?
2. Бошланғич безак тасвири ҳаракати қайси томонга қаратилади?
3. Охирги безак китобнинг қайси бетига жойлаштирилади?
4. Бошланғич ва охирги безаклар вазифаси нимадан иборат?
5. Бошланғич безак қандай бадиий ечим кўринишида бўлиши мумкин?

Амалий топшириқлар

1. Бошланғич безакнинг хомаки нусхаларини бажаринг.
2. Эртак қаҳрамонлари образларини турли кўринишида услублаштириб чизинг.
3. Бошланғич ва охирги безакларни қушлар тасвири орқали бажариб кўринг.
4. Бошланғич ва охирги безакларнинг фарқини таққосланг.

3.10. Ички иллюстрациялар (безак расмлари) хомаки нусхалари (эскизи) устида ишлаш

Мактаб ёшигача бўлган болаларнинг кўпчилиги ўқиш-ни билмайди. Шунинг билан таъкидлаш керакки, бола ўқимаса ҳам, ҳарфларни безакларни томоша қилади. Шунинг учун, масалан, бир саҳифадаги расм билан иккинчи саҳифадаги безак орасидаги алоқа бола учун расмий муносабати деярли йўқ. Шу боис матн атрофидаги рамка катталарга умуман ёқмас, бола буни жуда сокин қабул қилади.

Китоб ўлчами, ҳажми муҳим роль ўйнайди. Ҳар ҳолда китоб ўлчамининг катталиги болада таасурот қолдиради, саҳифаларни варақлаш – бу бутун бир воқеа, шундан сўнггина фикрларини жамлаб безакларга тикила бошлайди. Ҳаммага маълумки, иллюстрациялар болалар китобининг энг асосий жиддий қисмини ташкил қилади. Шу боис болалар адабиёти одатда, матнсиз ёки унчалик катта ҳажмга эга бўлмаган матн, расмлар билан безатилган китоблардан иборат бўлади.

Китоб ички қисмидаги иллюстрациялар ярим, бир, икки бетга жойлашиши мумкин. Уларни бир бетга яхлит ёки диагональ йўналиш бўйича ҳам ишласа бўлади. Бошланғич босқич талабалари учун, соддароқ, мураккаб бўлмаган вариант танлаб олинади. Бир бетли иллюстрациядан 2 та, вазифа сифатида юклатилади. Асарнинг энг кулминацион воқеалари кўринишларини тасвирлаш тавсия этилади. Имкон қадар қизиқарли эпизодлар танланади. Иллюстрацияларни бажаришда параллел равишда изланишлар олиб борилади. Энг аввало, жуда кўп сонли қоралама хомаки чизгилар, ҳар хил ашёларда бажарилган композиция учун йиғилган изланишларнинг ўрни катта. Иллюстрацияларда композициянинг асосий фигураси топилиб, мувозанат асосида бадиий ечим топилади. Орқа фон, биринчи планлар белгиланиб, деталларга ҳам эътибор берилади. Албатта, иккала иллюстрация (компоновка) жойлашуви бўйича турли кўринишда бўлиши мумкин, аммо колорит, бажарилиш техникаси, ранглар уйғунлиги бир-бирига яқин бўлиши шарт.

Иккала иллюстрацияни ишлашда ўқитувчининг назорати ва маслаҳати шарт. Албатта, устоз китоб графикасининг ҳам амалий ҳам назарий жиҳатдан ўз касбини чуқур эгаллаган билимдон мутахассиси бўлиши талаб этилади. У талабаларга ўз билими ва амалий ижодий ишлари билан ўрнак бўла олиши зарур. Агар биринчи иллюстрациядаги композициянинг пластик ечими динамикаси чапдан ўнгга йўналтирилган тақдирда, у ҳолда иккинчи безакнинг ечими аксинча, ўнгдан чапга бўлиши мақсадга мувофиқ. Композициянинг бундай ечимида иккала иллюстрация бир-бирига боғланиб, китоб безатилишининг умумий бир услубда тугатилган кўринишини тўлдириб туради. Иллюстрациялар композицион ечимини статик йўналишда ҳам бажариш мумкин. Бу усулда ишланган иллюстрацияларда асар қаҳрамонларининг ўзаро муносабат, диалог ҳолатларини тасвирлаш тавсия этилади.

Талаба, албатта, мавзуга оид адабиётлар, уста рассомлар қаламига мансуб иллюстрациялар билан мукамал танишиши, уларни таҳлил қилиши керак. Иккала иллюстрация учун

кўплаб, бир неча ўнлаб хомаки вариантларни бажаришга тўғри келади.

Назорат саволлари

1. Китобни варақлаган бола энг аввало нимага эътибор беради?

2. Иллюстрацияларни бажаришда энг аввало нималар керак бўлади?

3. Иккала иллюстрацияни нима боғлаб туради?

4. Ички иллюстрацияларда нималар баён қилинади?

Амалий топшириқлар

1. Иллюстрациядаги образлар устида ишланг.

2. Иллюстрацияларни оқ-қора ва рангда ишлаб кўринг.

3. Композиция биринчи планини натюрморт орқали бажаринг.

3.11. Китоб макетининг асл нусхасини ясаш ва муқованинг хомаки нусхасини рангда ишлаш

Иллюстрациялар устида ишлашни, китоб макетини ясашдан бошлаш муҳим. Лойиҳалаштирилган бинонинг, бўлғуси қурилишни тасаввур қилишда одатда иншоот макети яратилади. Худди шу сингари китоб макети ҳам ясалади. Бўлажак нашрни асл ҳажмда, аниқ ҳисоб-китобда ва босма матн бетлар кўрсатилади. Ушбу макетда барча иллюстрация, бошланғич, охириг безак хомаки чизгилари ва бошқа катта кичик элементлар жой олади. Рассом матн билан тўғри ишлаши, ҳар бир тасвир элементларнинг масштабини аниқ кўрсатиши, макетда иллюстрациялар хомаки нусхаларини қулай ва тўғри бажарилиши, улар асл нусхада қайси ашёда ишландиган бўлса, айнан ўша ашёда ишлаш тавсия этилади, фақат гравюра техникалари бундан мустасно. Одатда макетда барча хомаки нусхалар билан белгиланиб чиқилгандан сўнг, навбат керкали тасвирий ашёларни йиғиш жараёнига етиб келади. Ҳақиқий тўлақонли макет, камида, қоралама, хомаки

25. Китоб макети қораламаси

чизгилар билан безатилган бўлиши керак. Бундай макет, бутун китоб хомаки нусхасини ташкил этади ва ҳали нашрдан чиқмаган иш натижаси ҳақида ҳар бир киши ўз фикрини билдириши мумкин. Аниқ яратилган макет, ҳақиқий бутун китобнинг хомаки нусхаси сифатида, мустақил бадиий қимматга эга.

Талаба китобнинг ишчи макетини тайёрлашга кўникма ҳосил қилгач, макетнинг асл нусхасини ясашга киришилади. Иш қоғоз навини танлашдан бошланади. Ўқитувчи тавсиясига биноан ватман, торшон, ёки силлиқ (мелованный) қоғозлардан юмшоқ муқовали китоб макети асл ўлчамда ясалади. Китоб макети иштиёқ ва бадиий дид билан тартибли бажарилади. Макетни ясашда керак бўладиган ашёлар: қоғоз, калька, қалам, чизғич, (ёғоч ва металл) циркуль, ўчирғич, тушъ- перо, игна-ип, пва ва резина елими, қайчи, канцелярия қоғоз кесувчи пичоқ. Китобнинг макети тайёр бўлгач, муқова, титул, бошланғич, охирги ва иллюстрация безаклари жойлаштирилади. Ички иллюстрацияларни

жойлаштиришда улар орасидаги саҳифалар ёнма-ён тушиб қолмаслигига эътибор қаратилади ва аксинча уларнинг оралиғи бир-биридан ўта узоқ ҳам бўлмаслиги керак. Навбатдаги вазифа тасдиқланган муваффақиятли китоб элементлари безакларини рангда ишлашга киришилади. Рангда турли вариантлар бажарилади. Уларнинг умумий ранглар колорити танланади. Колорит деганда ҳамма кўриниб турган нарсаларнинг ранг қиёфаси тушунилади. У ёруғлик, кўриб идрок қилиш ва фикрлашнинг қатор қонунларига боғлиқ. Бизнинг вазифамиз мана шуларни кўрсатиш: колорит табиатда қандай юзага келади, қандай англанади ва кейин тасвирда ифодаланади; умумий ва жузъий колоритни юзага келтирадиган қонуниятларни, предмет ёруғ-сояси, унинг хусусий ва юзага келган ранги, ёруғлик таъсири остида предмет ташқи қирраларининг ўзгаришини очиб бериш; бизнинг онгимизда колорит ҳақидаги тасаввурни юзага келтирадиган қонунларни кўрсатиш ва ниҳоят, картина текислигида реал колоритни акс эттиришга ёрдам берувчи техник усулларни кўрсатиш. Шундай кетма-кетликда бизнинг ифода тарзимиз ривожланади.⁹

Ранглар мутаносиблиги асарнинг йўналиши усулидан, кайфиятидан келиб чиқиб, ўқитувчи кўрсатмаларига биноан охириги тўхтамга келинади. Натижада китоб безатилишида ритм ҳосил бўлади. Ўқитувчи намуна тарзида рангда хомаки нусхаларни бажаришни амалда кўрсатиб беради.

Назорат саволлари

1. Китоб макетини тайёрлашда қайси ашёлардан фойдаланилади?
2. Китоб макетини тайёрлашнинг аҳамияти нимада?
3. Рангларни танлашда нимага эътибор қаратилади?

Амалий топшириқлар

1. Турли ўлчам, ҳажмдаги китоб ишчи-макетларини ясанг.
2. Китоб безакларини бир неча хил ашёларда бажаринг.

⁹ Virgil Elliott, "Traditional oil painting, 17 p.

3.12. Муқованинг асл нусхасини бажариш

Болалар бадиий адабиётидаги ўзига хос томонлари, муаммолари, ҳаётни англаш, идрок этиш, инсоний одоб-ахлоқ нормаси, дунёқарашнинг вужудга келиши, шаклланиши, инсон ҳаётининг маънавий баркамол ўсишида жуда зарур. Болаларнинг идрок қилиш хусусиятлари уларда ҳаёт тажрибаси яққол етишмаслиги билан характерланади, воқеалар ва янгиликларни мустақил таҳлил қилолмайдилар.

Албатта, муқова тасвирнинг ўқувчини ўраб турган, муҳит, дунё билан таништиришга имконияти бор. Китоб муқоваси ўқувчида ижобий тасаввурни уйғота олиши ва албатта, китоб ичида баён этилган ғояни акс эттириши зарур. Энг аввало харидор назари китоб муқовасига тушади, унинг аниқ, чиройли бадиий дизайни диққатини тортади. Шу сабабли муқова юзасида ортиқча чизик, тасвир фикрни чалғитадиган ҳеч нарса бўлмаслиги керак. Китоб боланинг эстетик дидини тарбиялайди, бунда безакчи рассомнинг вазифаси, юксак савияда шунинг билан бирга бола кўзига қизиқарли бўлиб кўринадиган муқова яратиши талаб қилинади.

Машғулотга талаба планшетларга қалинроқ торшон, ватман, силлиқ (мелованный) қоғозларини тортиб тайёр ҳолда олиб келади. Калька, қалам, рангли қаламлар, пастель, акварель турлари: “Ленинград”, “Санкт-Петербург”, “Нева”, “Белые ночи”, “Москва” темпералар: “Сонет”, “Мастер класс” шунингдек, “Гамма” бўёқ заводининг маҳсулотлари олмахон ва колонок тукларидан тайёрланган ҳар хил ўлчамдаги мўй-қаламлар, тушь, перо, рангларни аралаштириб, керак ранг танлаш палитраси, вазифани бажариш учун ҳамма зарур ашёлар тайёр ҳолга келтирилади.

Шундай қилиб, танлаб олинган хомаки нусха калька орқали белгиланган ўлчам бўйича оққа кўчирилади. Муқованинг асл нусхасини қайси ашёда бажариш, дастлабки хомаки чизгиларнинг бошланиш давридаёқ аниқлаштирилиб олинади. Шу тарзда муқованинг асл нусхасини ишлаш жараёни бир неча усулини кўриб чиқамиз.

26. А.Каланов “Тулки билан Лайлак” эртагининг муқова
безаги, акварель

1. Муқова тасвири, албатта, кичкинтой болалар учун рангли бўлиши мақсадга мувофиқдир. Оқ торшон қоғозига калька орқали композиция контур чизиқлар орқали туширилгач, торшон губка ёки катта ҳажмдаги мўйқаламда яхшилаб намланади. Қоғоз сувни обдон шимиб олгунча бир оз қутилади. Бу орада палитрада умумий тасвир ранглари аниқлаб, тайёр ҳолга келтирилади. Акварель учун мўлжалланган 10, 11 рақамли колонок мўйқаламда муқованинг осмон(тепа) қисмидан ишни бошлаймиз. Бунда қўл чапдан – ўнга, ўнгдан – чапга тез ҳаракатланиши керак, иссиқ ва совуқ ранглар ёнма-ён қўйилади, натижада нам қоғозда акварель ранглари бир-бирига енгил қўшилиб, ёйилиб ажойиб кўриниш касб этади. Худди шу усулда “ер” қисми “осмонга” нисбатан тўқроқ тусда ишланади.

Эндиги навбатда орқа план тоғ, қир, адир, дарахтлар нисбатан кичикроқ мўйқалам учуда, қоғозга перпендикуляр ҳолатда ишланади. Бу вақтга келиб, қоғоз намлиги сезиларли даражада камаяди фурсатдан фойдаланиб, олдинги пландаги қахрамонлар қомат, юз-ифодалари фонга нисбатан тўқ тусда, албатта, ёруғ-сояларга риоя қилган ҳолда бажарилади. Персонажлар билан боғлиқ предметлар ҳам шу усулда ишланиб, нами анча пасайган қоғозга, кичикроқ мўйқаламда деталларни ишлаш эса айти муддаодир, шу йўсинда муқова асл нусхаси устида ишлаш торшон қуримасдан ниҳоясига етади. Бу усул енгил ва ранглар бир уринишда берилиб, қисқа вақтда бажарилади. Ўзбек график рассомларидан И.Вохитов, Ҳ.Раҳматуллаев, А.Ли, А.Ғуломовлар болалар учун мўлжалланган китобларни шу усулда безаганлар.

2. Композиция топшириғини акварелда бажаришнинг яна бир усули ранглар енгил тусда, босқичма-босқич кучайтирилиб борилади. Бу усулда қоғоз намланмайди, акварель бўёқлари ҳам куюқ аралаштирилмайди. Оқ ватман ёки торшонга туширилган тасвирлар контури бўйича енгил тусда ишланади. Чизиқларда персонажларнинг ёруғ-соялари, либос бурмалари аниқ белгиланганлиги сабабли, акварелда шошилмасдан ишлаш мақсадга мувофиқдир. Шу тарзда тус

кучи аста-секин, устма-уст берилиб, керакли даражагача кучайтириб борилади. Мўйқаламда ранглар шакл йўналиши бўйича қўйилади, шуни назардан қочирмаслик керакки, иссиқ ранг устидан совуқ ранг, совуқ бўёқ устига эса иссиқ ранг қўйилмайди. Қаҳрамонлар образи, олдинги пландаги (ўт-ўлан, гуллар ёки предмет бўладими) деталлар нозик ишланади. Орқа планнинг совуқ рангларда ишланиши фазовий бўшлиқ ҳолатини беради. Дарахтлар танаси фактураси, шох, барглари иссиқ ва совуқ рангларда, ёруғ-соялар билан белгиланиб, китоб ва муаллиф номи ўрин олган жой ҳам, энгил ишланиши ёки бўлмаса ҳуснихат ўрни оқ ҳолатда қолдирилиши мумкин. Муқова композицияси устида ишлаш якунига етгач тасдиқланган ҳуснихатда китоб ва муаллиф номи темперада ёзилади.

3. Акварелда ишлашнинг яна бир усули, (*оққа тасвир қаламда туширилгач*) торшон қоғози танланиб, намланиши шарт эмас. Муқова композициясининг контури, ёруғ-соя чегаралари, асар қаҳрамонининг юз, кўз, бурун умуман ҳар бир деталигача аниқ, қаламда туширилгач, тавсия этилган сифатли акварелда ранглар танланиб, палитрада аралаштирилади. Бу усулнинг юқоридаги усуллардан фарқи шуки, бунда иш соя томонлардан бошланиб, ранг кучли даражадаги тусда, деярли бир уринишда қўйилади ва шу заҳотиёқ иссиқ рангда рефлекс белгиланади. Предмет ёки персонажлар образи соя қисмидаги совуқ ранг, рефлекснинг иссиқ ранги билан қўшилишиб тиниқ кўринишга эга бўлади. Шу усулда айниқса, барча соя қисмлар бир уринишда бажарилади, шунинг учун рангни шошилмасдан танлаш, тусда хато қилишга йўл қўймаслик талаб этилади. Композициянинг ёруғ томонлари эса, иссиқ рангларда шакллар йўналиши бўйича энгил сувлироқ бўёқларда бажарилади.

Акварелда нотўғри тушган рангни ювиш, ўзгартириш кир ҳосил қилиб, акварель тиниқлиги, жозибаси йўқолади. Шу сабабли, ишонч билан ишлаш тавсия этилади.

Биринчи босқичнинг дастлабки семестрида композиция топириғини асосан акварелда ишлаш мақсадга мувофиқ-

дир. Гуашь, темпера, тушь-перо ва бошқа ашёларда ишлаш усуллари кейинги параграфларда ёритиб ўтилади.

Назорат саволлари

1. Берилган вазифани бажаришда қайси турдаги бўёқлардан фойдаланиш тавсия этилади?
2. Акварелда ишлашнинг қандай усуллари биласиз?
3. Хомаки нусха оққа қай йўсинда кўчирилади?
4. Муқованинг китоб безагидаги аҳамияти нимадан иборат?

Амалий топшириқлар

1. Китоб номини мўйқаламда турли ҳуснихатларда ёзишга уриниш.
2. Муқова ишлашда турли ашёларни қўлланг.
3. Асл нусхаларни бажариш учун бир хил ўлчамдаги планшетлар ясанг.

3.13. Титул, Бошланғич , Охирги безаклар ва ички иллюстрациялар асл нусхасини бажариш

Титул варағи асл нусхасининг устида ишлашда китоб ва муаллиф номлари жойлаштирилади. Тасдиқланган ёзув ҳуснихат оққа калька орқали кўчирилади. Титулдаги тасвир нашриёт, шаҳар номи ва сана жойлашуви ҳам варақда белгиланади. Ёзувлар оқ-қора тасвирда бажарилса, албатта, қора тушь, перо кичик ҳажмдаги мўйқалам тавсия этилади. Барча ёзувлари тартибли ёзиб чиқилади. Агар китоб номи рангда ечимини топадиган бўлса, рангли гуашлар ёки темпераларда бажариш маслаҳат берилади. Темперада ишлаш анча қулайроқ ва сифатлироқ бўлади. Умуман ёзувларни ва безакларни рангда бажаришда сифатли мўйқалам, (олмахон, колонок) бўёқлар (Санкт-Петербург, Москва заводлари маҳсулотлари) тавсия этилади. Зеро, безакларни янада сифатли бўлишида, ранглар жилосининг жозибадорлигида бу ашёларнинг ўрни катта.

Титул варағидаги иш жараёни унча катта вақт талаб этмайди. Худди шунингдек, бошланғич ва охирги безак асл нусхаларини оққа кўчирилгач, тасдиқланган хомаки нусха асосида уларга чиройли, тартибли ишлов берилиб иш якунига етказилади.

Титул варағининг формат ўлчамлари аниқ белгиланиб, планшетга тўғри жойлаштирилади. Муаллиф, китоб, нашриёт номи, сана симметрия асосида титул варағига туширилади. Муаллиф ва китоб номи муқовадаги ёзув туридек бўлади. Ўлчов жиҳатидан бироз кичикроқ бўлиши ёки муқовадаги ёзув билан тенг бўлиши мумкин. Ёзувлардан пастда, нашриёт номидан юқорироқдаги тасвирнинг бўлиши бошланғич босқичда шарт эмас. Ёки унча мураккаб бўлмаган, мавзудан келиб чиқиб, енгилроқ бажарилиши мумкин. Титулдаги тасвир рангда, ҳамда оқ-қора бўлиши мумкин. Титул безаги тушда аввалига мўйқалам учидан сув билан қоғозга енгил юритилади. Керакли жойларни тўқ қора тушда, баъзи четки қисмларини сув билан нозик ишланади. Охирги ишлов кичик деталлар эса, перода синчковлик билан чизилиб, баъзи жойларга кескин штрихлар тортилади. Тушь, перо, мўйқаламда ишланган тасвирлар эса, жуда жонли ва қизиқарли натижа беради.

Агар титул тасвир безаги акварелда бажарилса, иложи борича куруқ қоғозга бўёқ сувлироқ тайёрланиб ишланади, сўнгра кичик ҳажмдаги мўйқаламда деталларга ишлов берилса, жуда ҳам жозибадор кўриниш касб этади.

Композициянинг умумий бадиий ечимидан келиб чиқиб, муқова қайси техника, ашё, усулда бажарилса, титул безаги ҳам шунга мос келиши шарт. Бу китоб архитектуроникасини белгилайди.

Декоратив нақшлар билан безатиладиган титул безакларини гуашь, темперада ишлаш мақсадга мувофиқ.

Титул варағи безаги яхлит бетга жойлаштириладиган вариантда, қоғоз намланиб, акварелда “алаяприма” усулида ёки бўлмаса, куруқ қоғозга сувли акварелда енгилроқ тусда тасвир бериб, вазифа бажарилади. Ҳосил бўлган нозик тасвир устига китоб ва муалиф номлари тўқ тусдаги темперада ёзилади.

Титул варағининг марказидан қаламда вертикал ўқ чизиқ тортилади, шу чизиқ асосида ёзувлар симметрия қонунлари бўйича жойлаштирилади.

Ёзувларни бажаришда тушь, перо, рейсфедер, мўқаламдан фойдаланилади. Шрифтларни ёзишда чизғич, циркул ҳам керак бўлади. Титул варағи шу тарзда жуда тез ва тартибли ишланиб, тугатилади.

Бошланғич ва охириг безакларни оққа кўчириш ва ақунлаш

Танлаб олинган эскизлар, худди муқовани ишлашдаги жараён каби формат ўлчамлари белгиланиб, матн ўрни аниқланади ва бошланғич ҳамда охириг безак тасвири калька орқали оққа кўчирилади. Ўртача мўқаламда акварель, гуашда эҳтиётлик билан рангда бўялади. Сўнгра кичикроқ мўқаламда деталлар ишланади. Тасвири, албатта, тусларга ажратиш, иссиқ-совуқ рангларни уйғунлаштириш мақсад қилиб қўйилади.

Табиат жисмлари у ёки бу доимий моддалардан таркиб топган. Улар ёруғликни доимий ва бир хил сезади ҳамда берилган предметга хос бўлган маълум ранг кўриш таассуротини қолдиради. Амалда предметлар ранги ва уларнинг номланиши ҳақидаги маълум тасаввур ўрнатилади. Масалан, “осмон”, “янги майса”, “денгиз суви”, “апельсин”, “лимон ранг”, “олча ранги” ва бошқаларнинг маълум ранги мавжуд. Берилган предметга хос доимий ранг хусусий ёки локал- жужъий деб аталади.

Эҳтимол, тасвирий амалиётда учрайдиган ҳамма предметларнинг ўз рангини берувчи бўёқларни олдиндан тайёрлаб қўйиш, зарурат туғилганда тайёр бўёқларни олиш ва уларни картина текислигига суртиш керакдир. Аммо бўёқларнинг бундай палитраси мавжуд эмас.¹⁰

Бошланғич, охириг безаклар бир-икки рангли тушь-перонинг ўзида (мўйқалам ишлатмасдан) штрих чизиқлар би-

¹⁰ Virgil Elliott, “Traditional oil painting, 37p

лан ҳам бажарилиши мумкин. Бунда тасвир шаклига кўра штрихлар турли йўналишларда, айрим жойларда сийрак, баъзида куюқ тус кўринишида бўлади. Бу усулда жуда кичик деталларни ифодалашнинг имконияти катта. Бунда силлиқ қоғоз танланади. Ўқитувчи кўрсатмалари билан, бошланғич ва охириг безаклар тугатилади.

Иллюстрацияларнинг асл нусхасини бажариш

Оқ қоғоз тортилган планшетга тасдиқланган хомаки нусха варианты калька орқали, ўлчамлар белгиланиб тўғри жойлаштирилиб, кўчирилади. Албатта, иккала иллюстрация планшетда ёнма-ён бўлгани мақсадга мувофиқ. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, керакли ашёлар, асбоблар қаторида, хомаки чизгилар ва намунали адабиётлар, иллюстрациялар асл нусхасини бажараётганда иш столдан ўрин олиши зарур. Иш жараёни деярли муқовани бажаргандек, иссиқ-совуқ, мавзуга мос рангларни танлаб, рангли бўёқларда, ёш болаларнинг диққатини жалб қиладиган тарзда, уларнинг қизиқишини инобатга олган ҳолда бажарилади.

Икки иллюстрация орасида ранглар уйғунлигини бажариш усулида боғлиқлик бўлиши зарур. Албатта, иллюстрацияларни қайси ашёда бажарилиши талаба томонидан, хомаки нусхаларни ишлаш жараёнида белгилаб олинган бўлиши зарур. Асар матнининг ғоявий мазмунидан келиб чиқиб, композициянинг бадиий ечими кўпроқ, қайси ашёларда бажариш мос бўлишига қараб, бир қатор бўёқ, тушъ, қаламлар тавсия этилади. Иллюстрациялар худди муқова сингари “аллаприма” усулида (қоғознинг нам ҳолатидан фойдаланиб, акварель бўёқда тез фурсатда ишлаш) ёки пластик ойна ёрдамида қоғозда фактура ҳосил қилиш услубларини қўллаган ҳолда бажарилиши мумкин. Бу фактуралар денгиз тўлқинлари характери, тоғ рельефларини (имитация) кўрсата олиши мумкин.

Албатта, иккала асар ҳам бир хил ашёда бажарилади. Фигуралар, орқа фон, тусда нисбат ва фарқлар белгиланади.

27. А. Каланов. "Тулки билан Лайлак" эртагига ишланган
иллюстрация, акварель

Олдинги ва кейинги планлар ишланади. Асосий фигураларга урғу берилади. Деталлар, олдинги планлар нозик муқаламда ҳафсала билан чизилади.

Муқова рангда бажарилиб, ички иллюстрациялар бир рангли акварель, оддий қалам, туш-перо ёки рангли қалам, пастель ва шунингдек, аралаш техникаларда ишланиши мумкин. Қалам, пастелда ишлашда тасвир соя қисмлари қаламнинг ён томонида бажариш тавсия этилади. Асосий деталларни қалам учида узлуксиз, кескин чизиқларда кўрсатилса, тасвир жонли ва қизиқарли кўринишда бўлади. Биринчи семестрдаги вазифа бажариладиган усуллар оддий ва соддароқ бўлиши мумкин. Таълим жараёнида ишлаш техника ва услублари босқичма-босқич мураккаблаша боради.

Иллюстрациялар ишлаб тугатилгандан сўнг, китоб композициясининг ҳамма қисмлари бир қаторга қўйилиб ўқитувчи иштирокида тартиб билан кўрилади. (муқова, титул, бошланғич безак, иллюстрациялар ва охириги безак.) Композициянинг умумий рангда, колоритда бажариш усули боғлиқлиги шунда яққол кўринади. Шу тарзда камчиликлар тўлдирилади.

Шунинг билан мактаб ёшигача бўлган болалар учун мўлжалланган китоб композицияси якунига етади ва талабалар кўрикка тайёrlанишади.

Китоб композицияси вазифаларини, талаба чиройли, дид билан паспортуга (қоғоз ром) жойлаштириши талаб этилади. Зеро, графика тартиб, нозик ва нафисликни ёқтиради.

Назорат саволлари

1. Китобнинг безакларини нима умумлаштириб туради?
2. Хомаки нусха, оққа қай тарзда кўчирилади?
3. Асл нусхани бажаришда қандай ашёлардан фойдаланилади?
4. Рангда ишлашда нимага эътибор берилади?
5. Қоғозда фактуралар ҳосил қилишнинг қандай усулларини биласиз?
6. Титул бажариш усуллари қандай?

Амалий топшириқлар

1. Иллюстрация кичик деталлари устида ишланг.
2. Муқовани ишлашда турли ашёларни қўллаб кўринг.
3. Топшириқни турли фактуралар ҳосил қилиб ишлаб кўринг.
4. Қаҳрамонлар образи характериға эътибор бериб чизинг.

IV БОБ. ДАСТГОҲЛИ ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ

4.1. Дастгоҳли графика композицияси ҳақида умумий тушунча

Дастгоҳли графика – графика санъатининг бир тури бўлиб, асосий кўринишлари қуйидагилар ҳисобланади: чизматасвир, рангтасвир (*акварель, гуашь, темпера*) ва дастгоҳли босма графика (эстамп).

Дастгоҳли графиканинг намоиш этилиши асосан, музей ва кўргазмалар коллекциялари ва экспозициялари ҳисобланади. Дастгоҳли графика мустақил маънога эга бўлган графика санъат асари ҳисобланади. Улар адабий матн билан боғланмайди. Дастгоҳли графика, дастгоҳли рангтасвир асарлари каби махсус мольберт дастгоҳларида шунингдек, ланшетларда турли шароитларда яратилади.

Дастгоҳли композициянинг асосий қонунлари қуйидагилар:

- яхлитлик қонуни,
- типик турлар қонуни,
- кескин фарқ қонуни,
- бўйсиниш қонуни.¹¹

Биринчи қонунга риоя қилиш натижасида тасвирий санъат композицияси бутун, бўлинмас асар сифатида қабул қилинади. Яхлитлик қонунининг асосий қирраси – композициянинг бўлинмаслиги, ажралмаслиги яъни уни алоҳида бир неча қисмга бўлиб қабул қилишнинг имконияти йўқлигидир.

Яхлитлик бу рассом изланиши топиlmаси, бошқача айтганда ғоялар конструкцияси бўлажак асарнинг барча компонентларини бир бутунликка бирлаштиришга қодир. Ғоянинг конструктив ечимининг топилишида, аввало асосий масалалар (уйғунлиги) кичик деталлар силуэтини белгилаш

¹¹ Virgil Elliott, "Traditional oil painting, 47 p,

мақсадга мувофиқдир. Демак, дастгоҳли асар кичик деталларига ишлов беришга композиция асосий қисмларининг жойлашуви аниқлангандан сўнггина рухсат этилади. Яхлитлик қонунининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири композициядаги барча элементларнинг ўзаро алоқадорлиги ва мос келишидир. Конструктив ғоядан келиб чиқиб, диққат маркази белгиланади ва унга иккинчи даражали тасвирлар бўйсинади. Яхлитлик қонуни объектив қонунларга асосланган борликни томошабин томонидан қабул қилинишини талаб қилади. Табиатда шакл ва ранг яхлитликнинг бир қисми сифатида жойлашган муҳит билан биргаликда намоён бўлиб, ўзаро ва фазовий бўшлиқ билан алоқадор бўлади. Бунда предметнинг қисқариши яқинроқ нуқтанинг аниқ узоқлашгани сари интенсивлиги йўқола бориши, деталларнинг сезиларли даражада камайиши кўринади. Яратилган, тугалланган композицияда ҳамма нарса шунчалик даражада жойлашади-ки, ундан бирор бир детални олиб ташлаб бўлмайди.

Яхлитлик қонуни- композиция элементларининг такроланмаслигидир, бунга шакл, ўлчам, катта-кичик жойлардаги яхлит тус, оралиқ, характер, тип, юз мимикаси ҳаракати киради.

Типик қонун (*ҳаётийлик*) учта асосий қирраси билан характерланади.

Биринчи қирра – типик характер, ҳолат; бадий образларни яратишда ҳаётга, ҳақиқатга яқин алоқадорлик, реал воқеалар ривожининг акс этиши. Бунда рассом санъат асарини яратиш жараёнида типик персонажларни ҳаётдан қидириб топади.

Типиклаштиришнинг яна бир кўриниши бу – ҳаракат, тасвирий санъатнинг ўзига хос томони, ҳаракат жараёнининг фақат бир лавҳасини кўрсата олади.

Учинчи қирраси – янгиликга интилиш, кутилмаган шакл ечимларини ўзгача талқин қилиш. Дунёни эстетик англаш, яъни буюк рассомлар Микеланджело, Камолиддин Беҳзод, Рембрандт, Тициан асарларини англаб, қабул қилишимиз.

28. Дастгоҳли графика композицияси.
А.Каланов. “Дарвеш”, қалам

Кескин фарқ қилиш қонуни – предметларнинг ўзига хос хусусиятлари яъни шаклининг кескин ифодаланиши. Табиатда ранглар кескинлиги мавжуд (*масалан, қизил-яшил*), тус кескинлиги (*тўқ-оч*), шакл кескинлиги (*ингичка-йўғон*), ўлчамлар кескинлиги (*катта-кичик*) ва ҳ.к. Кескинлик тасвирий санъатда композиция қонуни шаклида намоён бўлади ва асосий ифода воситаси бўлиб, асар қурилиши хусусан конструкциясига алоқадордир. Шаклларнинг бирдан қарама-қаршилиги ҳолати, рангларнинг яққол кўзга ташланиши билан характерланади.

Бўйсиниш қонунida – рассомнинг вазифаси юксак бадиий савияда асар яратиш. Композициядаги барча қонуниятлар, тасвир воситаларини ифодалаш, детал қисмларни ташкиллаштириш бир бутун тасвирий санъат кўринишида бўлиб, барчаси ғоявий мазмунга бўйсиндирилади.

Дастгоҳли графика курслари учун композиция ва унинг мавзулари босқичма-босқич ўтилади. Талаба композиция бошланғич билимларни рассомлик коллеж ва лицейларида олган бўлиши шарт.

Талаба берилган топшириқдаги мавзу ғоясини аниқ асар моҳияти орқали еча олиш керак. Талабаларнинг фикрлари ва ўй-хаёллари, тўпланган тажрибалари ишланадиган асар қахрамонларининг образида давр нафасининг сезилишига, асардаги асосий ғоя ва маънони чуқурроқ ифодалашга қаратилиши керак.

Талаба композиция ишлаш жараёнида ўзида бор бўлган иқтидорни ишга солиб, барча график ашёларда ишлаб кўриб, ўз маҳоратини ошириши шарт. Чизматасвир, рангтасвирда натурадан турли қоралама, этюдларни машқ қилиши, бадиий асарлар, архив материаллари, фото лавҳалар, музей, телерадио кўрсатув ва эшиттиришлар, булардан ташқари, турли ҳужжатларга, манбаларга асосланиб ишлаши керак.

Талаба хомакиларни ишлаш жараёнида ашёларнинг ўзига хослигини ҳисобга олиб, мавзуга мос ашёни танлаши керак. Булар тушь, перо, гуашь, пастель, сангина, соус, акварель, қалам, рангли қаламлар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Назорат саволлари

1. Дастгоҳли композиция асосий қонунлари ҳақида нималарни биласиз?
2. Яхлитлик қонуни нима?
3. Кескин фарқ қилиш қонуни деганда нимани тушунасиз?
4. Дастгоҳли графикада мавзу қандай танланади?
5. Дастгоҳли графикада композиция шаклларининг ўзаро боғланиши қандай бўлиши керак?
6. Дастгоҳли графикада ашёларда ишлашида нималарга эътибор қаратиш лозим?

Амалий топшириқлар

1. Дастгоҳли композиция қонунларига риоя қилган ҳолда вазибаларни бажаринг.
2. Дастгоҳли графикага мос хомаки чизгилар бажаринг.
3. Дастгоҳли графикада мавзуга мос ашё танланг.
4. Туркум дастгоҳли графика композициясига оид қораламалар бажаришга ҳаракат қилинг.
5. Яхлитлик ва кескин фарқ қонунларини мисоллар билан таққосланг.

4.2. Дастгоҳли графика композицияси ва уни ўқитиш қоида ва усуллари

Ёш рассом талабани ўқитиш жараёни бир-бири билан узвий боғлиқ 2 та асосий бўлимни ўз ичига олади. Шулардан бири ва энг муҳими ёш рассомнинг дунёқарашини шакллантириш ва бадиий маҳоратини ривожлантириш масаласидир. Шу сабабли мураббий даставвал, талаба билиши лозим бўлган адабиётлар, машҳур график рассомлар ва уларнинг асарлари, ҳақида тушунча бермоғи лозим.

Иккинчидан, касбий маҳоратни ошириш учун мутахассислик фанларини мукаммал ўқитишга қаратиш, ҳар бир маҳоратли график рассом билиши керак бўлган зарур бади-

ий ифоданинг турли воситалари ва бой имкониятларининг асосини таништириш ва ўқитишдир.

Ўқув даргоҳида ёш рассомга композиция фанини ўқитишда ундаги зийрак кузатувчанлик ва мантикий фикрлашни ривожлантириш зарур. Атроф-муҳитда бўлаётган турли ҳодисалардан иккинчи даражали нарсаларни ажрата ола билиш, бадий ифодалаш воситаларидан тўғри фойдаланишни билиш, томошабинга катта маҳорат ва яратиладиган асарнинг ғоявий мазмунини етказиш ёш рассомдан талаб этилади.

Аммо бу асосий сифатларни тарбиялаш билан бирга ҳар бир ёш рассомнинг ижодкор бўлиб етишишида уларнинг шахсий хусусиятларини эҳтиёткорлик билан асраш ва сақлаш билиш керак.

Бунинг учун ёш рассомнинг имкониятидан келиб чиқиб, ундаги қобилиятни ва ижодкорлик сифатларини диққат ва сабр-тоқат билан ўрганиш мураббийнинг вазифасига киради.

Ёш рассом билим олаётган дастлабки даврларда тажрибали мутахассиснинг ёрдами жуда зарур. Бу нарсга айниқса, талаба курс иши ёки диплом мавзусини танлаган даврида акс этади.

Муҳими шундаки, танланган мавзу рассомнинг ҳаётини тажрибаларидан келиб чиқади. Албатта, имкон қадар рассомнинг имкониятларига мос келмоғи зарур. Кўпинча мавзу танлаб ўтирилмайди, балки унинг долзарблиги, тасодифан қизиқиши натижасида юзага келади. Баъзан шундай мавзуни кўп ўйлаб танлаш рассом яратаётган асарнинг ҳаётини эмаслигига, ўздан тўқиб чиқарилган, яъни сохта бўлишига ва ниҳоят композициянинг кўп маротаба қайтарилишига олиб келади ва бундай асарнинг томошабинга бўлган таъсир кучи йўқолади. Раҳбарнинг вазифаси, талабага ўз вақтида бу муваффақиятсизлик сабабини тушунтириш ва унинг имкониятлари даражасида мавзу ишлаш лозимлигини баён қилишдан иборат.

Талаба томонидан мазмунли сюжет ишлаш даврида, устоздан алоҳида диққат-эътибор талаб этилади.

Сюжет – мавзунинг аниқ ифодаланишидир. Баъзан шу ёки шунга ўхшаш тасвир умуман бошқа мавзуда ёки кўринишда акс этиши мумкин. Айти “сюжет” борасида ишлаш жараёнида ўзини кўрсатишда, имконият ва қобилиятининг тўлароқ очилишида катта рол ўйнайди. Баъзан ёш рассом ўз имкониятидан келиб чиқмаган ҳолда ўз қобилиятини тўғри баҳоламай, сюжет танлашда катта хатога йўл қўяди. Шунда дарҳол мураббий талабанинг хатоларини тушунтириши лозим. Чунки асарнинг бадиий аҳамияти фақат мавзуга боғлиқ эмас, балки унинг сюжетига ҳам боғлиқ бўлади. Яъни, бошқача айтганда, рассомнинг шахсий қобилиятига мос равишда топилган мавзуга боғлиқдир. Шунингдек, асар ғоявий мазмунининг таъсирчанлиги, психологик ўткирлиги ва аниқлигига ҳам муҳим эътибор қаратиш лозим.

Баъзан асарнинг ғоявий мазмуни яхши ўйлаб кўрилмагани ва тезкорлик билан ишлаш натижасида ҳам асарнинг таъсирчанлиги сусайишининг гувоҳи бўламиз. Шунинг учун ўта таъсирли ҳолатни танлай билиш, ўша ҳолатдаги бўлаётган воқеани “яхлитлигича” ҳар бир кўринишда сақлаб қолиш зарур. Ҳар бир ҳолатда ҳам асосий мақсадга доим ҳиссиёт билан эришиб бўлмайди. Бунга мантикий таҳлил ва характерларни тўғри танлаш йўли билан ҳам эришиш мумкин. Бу сифатларни ёш рассомда шакллантириш керак.

Мавзу асарнинг мазмунида ҳам замонавийлик акс этиши лозим. Рассом фақат ўқиб ўрганишлар билан чекланмай, ўз дарди ва кечинмалари билан ҳам иш кўради, шунингдек, у қанча ўрганмасин, булар ҳаётдан олинган жонли таассуротлари ва кузатувлар ўрнини боса олмайди.

Айнан ҳаётни юзаки кузатишлар натижасида совуқ, ҳиссиз асарлар юзага келади. Асарнинг ҳаётийлиги ва бадиий ҳақиқати фақат оддийгина натурадан кўчириб олишдан иборат эмас.

Албатта, ҳар бир асарни яратиш учун катта миқдорда хомаки машқ-этюдлар натурадан ишланган чизгилар бўлиши

шарт. Булар фақат рассом учун хом ашё сифатида кейинчалик асқотади. Ўзи ўйлаб топиб, қандайдир механик тарзда ишланган бир воқеа ҳатто уни рассом ўз бошидан кечирган бўлса ҳам, ҳақиқий санъат асари бўлмайди. Бу ягона натижага – бадий ҳақиқатнинг йўқ бўлишига олиб келади. Санъат асари, қачонки унда ҳодисалар ва образлар чуқур ва ёрқин тиниқлаштирилган, яъни ўзига хос хислатлари бўртиб турган бўлсагина ҳақиқий санъат асари ҳисобланади. Ўзига хосликка эса фақатгина катта ижодий изланиш натижасида эришилади.

Буни рассом ўз бошидан кечирган, кўзи билан кўрган, билганларини умумлаштириш, қўшимча киритиш, ажрата билиш йўли билан ўзига хос тарзда акс эттиради.

Асар бир қарашда қанча ҳаётий бўлса, шунча содда кўринади. Композицияда ҳам сюжетдагидек муаллифдан қанча кўп умумлаштириш талаб этилган бўлса, яратилган асар ҳам ўзининг ҳаққонийлиги билан шунча кўл томошабинни ишонтиради.

Дастгоҳли графика композициясининг асосий қоида ва усуллари – ритмни кўрсата олиш, сюжет марказини ажратиш, симметрия ёки асимметрияни аниқлаш, иккинчи фазовий бўшлиқда асосий қисмни жойлаштиришдан иборатдир. Ритм, симметрия, асимметрия тушунчалари билан биз 1.2 параграфда қисқача танишиб ўтдик. Бироқ, борлик, воқеалик ва санъатдаги ритм – бу ҳар доим ҳам бир хил эмас. Санъатдаги ритм органик такрорланиш вариантыга яқинроқ, бунда ритм техник кўринишдан фарқли, бирмунча пластик характерга эга. Санъатда ритмик такрорланиш, тартибли математик аниқлик эмас, у ҳар доим вақти-вақти билан такрорланишдан чекинади. Санъат ритмикасининг характерли қирралари – “нотекис” ритм, ритмик урғу, бўшлиқлар яъни “тортувчи” деб номланади.

Ритм бу нафақат композициянинг бошланишини, балки унинг эстетик жиҳатини ҳам ташкиллаштиради. Ритм композиция қоидаси сифатида рассом ижодига кенг диапазонли таъсир ўтказиш хусусиятига эга. Ритм маҳорат билан топил-

ган композицияда бир вақтнинг ўзида асарнинг таркибий қисмини бирлаштиради. Бу композициянинг яхлитлик қонуни билан ритмнинг алоқдорлигини кўрсатади. Композицияда элементларнинг такрорланиши томошабинни ўйлашга мажбур этади. Ритмнинг бу хусусияти композициянинг типик қонуни билан алоқасини аниқлайди, бу рассомдан ташқи ҳаракатни кўрсатиш билан кифояланмасдан, балки ҳаракатнинг ичкарисига кириб боришини талаб этади. Ҳар қандай замонда, санъатнинг ҳар бир турида ритм мавжуд ва мавжуд бўлиб келган.

Сюжетли композиция маркази – сюжетнинг асосий ғоявий мазмунини асарда етарли даражада аниқ ифодалай оладиган қисм – композиция маркази ҳисобланади.

Дастгоҳли композицияни симметрик қуришни ташкиллаштиришда унинг қисмлари жойлашуви, тус, ранг ва ҳатто шаклда тенглиги характерлидир. Бундай ҳолатларда асарнинг бир қисми, иккинчи қисмига деярли кўзгудаги аксидек ўхшаш бўлади. Симметрик композицияда одатда, марказ ёрқин ифодаланади.

Композицияда тасвирланаётган предметларнинг рангта-свир, графика, декоратив панно ёки фрескада асимметрик жойлашуви баъзида шундай таассурот туғдириши мумкин-ки, асарнинг вертикал ўқ бўйлаб тенг икки қисмга бўлиниши, композицион мувозанатни сақлаган ҳолда, шакл ва мас-саларнинг турли ҳажмдалиги, шунингдек ҳар иккала қисмнинг тусдаги ҳолатини акс эттиради.

Назорат саволлари

1. Санъатда ритм қандай характерли кўринишда бўлади?
2. Композиция маркази нима?
3. Дастгоҳли графикада мавзу танлашда нималарга эътибор бериш керак?
4. Бадиий асар аҳамияти фақат мавзуга боғлиқми?
5. Асардаги образли характерларни рассом қардан олади?

Амалий топшириқлар

1. Композиция учун жуда кўп сонда қораламалар ва этюдлар ишлаш.

2. Дастгоҳли графикани бажаришда ашёни эркин танлаб ишланг.

3. Симметрик композиция яратишга уриниб кўринг.

4. Композиция марказини аниқлаб, иккинчи даражали тасвирларни унга бўйсиндирилган кўринишда хомаки нусхалар ишланг.

5. Асимметрик ва симметрик композицияни таққосланг.

4.3. “Куз” мавзусида дастгоҳли графика композициясини ишлаш

Биринчи курснинг биринчи семестридаги дастлабки, дастгоҳли графика бўйича вазифа “Куз” мавзусига бағишланади.

Талаба уста рассомларнинг шу мавзу бўйича яратган асарларини кўриб, раҳбар билан таҳлил қилади. бу асардаги композицион ечим ҳақида суҳбатлашади. Ишни нимадан бошлаш, асосан нималарга эътибор қаратиш керак шулар режалаштириб олинади.

Ҳар бир талабанинг ёнида блокнот, учи ўткир йўнилган қалам ёки гел ручка доимо бўлиши шарт. У атрофни кузата туриб, қизиқарли, бадиий жиҳатдан акс эттириладиган барча кўринишлар тасвирини блокнотга тушириши керак. Дастлаб талабага қоралама ўхшамаётган, ўзи хоҳлаган натижага эриша олмаётган, ишни уддалай олмаётгандек туюлиши мумкин. Аммо, доимий равишдаги изланиш, қораламалар бажариш бир ҳафтадаёқ ўз натижасини кўрсатади. Мавзу бўйича қораламалар ишлаш, ижодий фикрлашни ўстиради, уни яхлит кўришни такомиллаштиради, тасвирланаётган воқеаларга муносабат билдиришга ўргатади.

Рассом қоғозга кўраётган композициясини оддий қаламлар ёрдамида тасвирлайди. Талабалар ҳам шу каби

28. Дастгоҳли графика композициси эскизи

буюмларни қоғозга композиция қоидаларига асосланган ҳолда акс эттирадилар. Тасвирни доимо буюмларнинг композицион жойлашуvidан бошлаш лозим. Предметлар гуруҳи барчаси қоғозга баробар сиғадиган даражада жойлаштириш жуда муҳим ҳолат.¹²

Талабаларда шундай савол туғилиши табиий: “Очик табиатда, кўп сонли одамлар орасида қораламани нимадан бошлаш керак?” Ёш рассом учун бу – мураккаб муаммо.

Талабалар қораламаларини кузатганда шунга кўп гувоҳ бўлиш мумкинки, варақ бурчагида бир-бирига боғланмаган алоҳида қоматлар қораламалари чизилганлигини кўрамиз. Натижада мазмун ва мавзу воқеаларнинг акс этиши алоқасиз сюжет тасвир пайдо бўлади. Ҳар қандай сюжетли қоралама мавзу мазмунини ифодаловчи асосий нарсадан бошланади.

Тахмин қилишга кўра, жамоа ширкат ҳўжалиги ший-понида ҳосил байрамга тайёргарлик кўрилмоқда. Санъаткорлар чиқиши учун сахна, раҳбар ва меҳмонлар табриги учун минбар ва столлар қўйилган. Республикамиз байроқлари кўтарилган сахна атрофлари, шийпон, пештоқ ва дархтлар байрамона безатилган, (*кашита*, *гилам*) ширкат меҳнаткашлари башанг кийинишган. Бу тадбирда асосий нарса нима? Мавзуни очиб беруви марказий элемент нималарда ўз аксини топади?

Санъаткор ва меҳнат илғорлари доираси ёки раҳбар табригига тўхталиш мумкин. Мазкур байрамни акс этириш учун талаба вазифаси қулай нигоҳ нуқтасини топиш, бир нечта тезкор изланиш қораламаларини турли вариантларда бажаришдан иборат. Сўнгра алоҳида варақларда катта ҳажмда қутловчининг типик ҳолати, юз ифодаси, ҳаракати ва ҳ.к. чизгилари ишланади. Бошқа варақларда шу нуқтадан санъаткор ва байрам қатнашчилари гуруҳининг хомаки чизгилари тасвирланади. Одамлар гуруҳи, табиий ҳаракат ҳолатини ўраб турган фазовий бўшлиққа қарама-қарши бир умумий яхлит шаклда чизиш тавсия этилади.

¹² Juliette Aristides “Classical Painting Atelier”, 133 p,

Рассом фақат нигоҳни чалғитган йўналишни аниқ-тиниқ кўра олади. Мана нима учун, композицияни бизнинг кўриш имкониятларимизни ҳисобга олган ҳолда қуриш керак. Шундан келиб чиқадики, сюжетли композициянинг марказини ажратиб ифодалаш зарурлиги, асосий элементнинг кучлироқ ва аниқроқ кўрсатилиши композиция мазмунини очиб беради.

“Куз” мавзусидаги дастгоҳли графика композициясининг бадиий ечимини топишда барча қонун ва қоидаларга риоя қилиш керак. Композиция қуришда “Композиция асослари” дарсида бажарилган машқлардан фойдаланиш тавсия этилади. Композицияни яратишда ҳар доим унинг асосларига таянган ҳолда ишга киришилади.

Бирламчи кичик ҳажмдаги хомаки қораламалар уларни ҳали эскиз деб атаб бўлмайди. Ушбу қораламаларда чизиклар орқали композиция ҳаракат йўналишлари белгиланади. Баъзи жойларга тўқ тус берилади. Бу машқларни устоз ўқитувчи амалда бир неча вариантда кўрсатиб яна бир бор асос ва қонуниятларга бўйсинишни таъкидлайди. Талаба композиция мавзуси ҳақидаги бошланғич тасаввурга эга бўлади. Ҳаёлига биринчи келган фикрларни, таассуротларни қоғозга кичик ҳажмда қораламаларини туширади.

Ўқитувчи илк қораламаларни иш жараёнида, албатта, талаба табиат кучоғига, одамлар орасига бориб, ҳаёт воқеаларини кузатишни ва натурадан кўплаб қоралама чизишни, бу топшириқларни бажармасдан, у ҳеч қачон мақсадга эриша олмаслигини тўғри тушунтирмоғи керак. Бунинг исботига устоз натурадан бажарилган ўзининг қораламалари ва хомаки чизгилари этюдларини талабаларга намойиш этиши лозим. Шу бажарилган бир неча ўнлаб қораламалар ёрдамида ишланган хомаки нусхалар ва босқичма-босқич композиция хомаки вариантлари билан уларни таништиради. Композицияни фикрда пайдо бўлиб, қоғозга биринчи чизик тортилгандан то мукамал асар яратилган жараёни ўқитувчи ўз ижоди намуналари билан кўрсатиши шарт.

Танланган ўлчамда предмет, шакллар пластикасини ритм, симметрия, асимметрия, мувозанат қоидаларига таъянган ҳолда топиш лозим.

Симметриянинг тасвирий санъатдаги бошланғич ўзаги реал борлиқ доирасидан кўплаб симметрик тузилган шакллардан бошланади. Одам қомати ҳам симметриядан иборат. Чап ва ўнг томонларнинг бир хиллиги мувозанат тушунчасини беради, бу табиатда ва санъатнинг турли кўринишларида кузатилади. Қоидага биноан у асар текислигидаги геометрик марказга тўғри келади. Агар чиқиш нуқтаси марказдан сурилса, қисмларнинг бирида оғирлик кўпайиб кетади.

Асимметрик композицияда нисбатан тинч ҳолатнинг кўрсатилиши характерлидир. Асимметрик композицияда мувозанатнинг актив ҳаракати, предметлар орасидаги фазовий паузага етиб кириб боради, бундай ҳолатда улар бир-бирига ё яқинлашади ёки узоқлашади. Мувозанатга қарама-қарши қўйилган катта ва кичик шакллар, оч ва тўқ кескин фарқлар, ёрқин ва сокин ранглар орқали эришилади. Асимметрик композицияда баъзида мувозанат онгли равишда кучсизлантиради(юмшатилади) ёки ҳатто умуман иштирок этмайди, масалан шундай ҳолларда, яъни мавзу, ғоя маркази композиция қисмларидан бирига яқин жойлашган бўлса, бошқа қисмида эса енгилроқ бўлиши мумкин.

Агар сюжет кескин фарқлар орқали очиб берилса, кескинлик бош қаҳрамон ёки бир-биридан маълум масофада жойлашган одамлар гуруҳини ижтимоий – психологик характерлайди, сиртдан эса улар симметрия принциплари бўйича композицияни қисмларга ажратиб ташлагандек бўлиб кўринади. Ҳақиқатда эса, икки қисмли қарама-қаршилик, бир бутун қарама-қаршилик бирлигини ҳосил қилади. Бу эса композициянинг мувозанатини бера олади.

Назорат саволлари

1. Қандай ҳолларда композициянинг бир томони оғирлиги кўпайиб кетади.
2. Кўриш имконияти – деганда нимани тушунаси?

3. Композициянинг хомаки нусхаларини яратишда қандай асосларга мурожаат қилинади?

4. Асимметрик композициянинг характерли томони нимада?

5. Композициядаги таъсирчанлик нима?

Амалий топшириқлар

1. Ўзбек рассомларининг “Куз” мавзусига бағишланган дастгоҳли графика асарларидан нусха кўчиришга уриниб кўринг.

2. Асимметрик композициянинг хомаки чизгиларини бажаринг.

3. Композицияни кескин фарқларда ишлаб кўринг.

4. Куз фаслининг табиатдан кўринишини ишланг.

4.4. “Куз” мавзуси композицияси учун образлар устида ишлаш

Ўқув йили сентябрь ойидан бошланиши ҳаммага маълум. Шу сабабли ушбу мавзу йилнинг айнан куз фаслига мос келиши билан мақсадга мувофиқ.

Дунё тасвирий санъатининг тўпланган турли композиция қонунлари тажрибасидан келиб чиқиб, дастгоҳли графикада ранг-баранг композиция услублари ва воситаларини қўллаш мумкин. Аммо графикада улар рангтасвир ва ҳайкалтарошлик билан таққослаганда бирмунча бошқачароқ натижа беради. Бу графиканинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқдир. Графика санъатининг энг асосий қирраси бу – шартлилик, мана шу ечим орқали рангтасвир ёки ҳайкалтарошлик асарларидан фарқ қилиб туради.

Чизматасвир, рангтасвир ва композиция соҳасида керакли билим ва кўникмаларни талаба институтгача, яъни коллеж, лицейларда эгаллаганлигини ҳисобга олиб, объектив қонунийликка асосланган ҳолда, композициянинг схематик изланишлари конструктив хомаки нусхалардан аста-секин

кўп планли сюжетли композицияни бажариш билим ва кўникмасини эгалайди.

Дастгоҳли композиция образлари устида ишлашда ёш рассом диққат эътиборини типик воситаларга қаратади. Қахрамонларнинг индивидуал ва ижтимоий характерларини ифодали бера олиши, психологик ҳолатлар, қомат ҳаракати ва сюжет персонажлари юз ифодаси- мимикасини ишонарли кўрсатиши талаб этилади. Бунинг учун диққат билан турли характерли ҳолатдаги одамларни кузатиш ва ўрганиш уларни тезчизгилар билан бажарилиши тавсия этилади. Образлар устида ишлашда фақат натурадан қараб чизилган ёрдамчи хомаки чизгилар ва этюдлар манбаа бўлиб хизмат қилади. Берилган композиция мавзусини бажариш имкониятига сюжетли қоралама ва этюднинг тез фурсатда ишлаш билими ва тажрибаси ёрдам беради. Талаба этюд ва қораламани қанчалик жонли, ифодали, тўғри бажаришни эгалланган бўлса, тугалланган ижодий композиция топшириғи шунчалик ҳаётий ва образли кўринишга эга бўлади.

Кузатишлар натижасида талаба ҳаёлида, фантазиясида композиция сюжетлари пайдо бўлади. Аста-секин у бўлажак композиция вазифасини онгида, тасаввурида чизади. Атрофида содир бўлаётган воқеаларга синчковлик билан қарай бошлайди.

Композиция персонажи ва фазовий бўшлиқ воситалари тасвирининг умумий уйғунлиги типик аниқлик билан индивидуал натура ва этюдларда амалга оширилади. Персонажлар ҳаракати, ҳолати, юз ифодаси, қиёфа – мимикасини ёш рассом уларни ҳаётда кузатган тақдирдагина ҳаққоний ва ишонарли ифодалаб бера олади. Ҳеч бир натурачи машғулотда устахона шароитидаги ҳаққоний қомат ҳолатини бера олишга қодир эмас.

Талаба табиатни кузатади, ундаги ўзгаришларнинг гувоҳи бўлади. Куз фаслидаги “йиғим-теримлар, халқ ўйинлари”га эътиборни қаратади.

Танланган сюжет бўйича бир қатор, қоралама этюдлар ишлаш учун, табиат кучоғига, ён атрофга, шаҳарда рўй бе-

29. Д.Мурсалимов “Куз” мавзусига ишланган композиция,
акварель

раётган қайноқ ҳаётни кузатади. Шаҳардан четга чикиб, заҳматкаш қишлоқ хўжалиги меҳнаткашлари боғбону, пахтакорларнинг қайноқ иш фаолиятларини кузатиб, бир талай қоралама ва этюдлар ишлаб келади. Мавзуга мос образларни одамлар орасидан кидириб топиб, уларни иштиёқ билан тасвирлашга киришади.

Ўқитувчи томонидан талабанинг кузатиши жараёнида бажарган тасвирларидан кўпроқ маъноли, жиддий аҳамиятга эга бўлганлари танланиб, қораламаларда ҳаётин қарама-қаршиликларни акс эттиришга ўргатиш, улардаги камчилик сабабларини очиб бериш ва тўғри маслаҳатлар бериш талаб этилади.

Сюжетли қораламаларни узлуксиз, доимий бажариш натижасида эслаб қолиш қобилияти тез ривожланади, тасаввур кенгаяди ва ижодий фикрлаш ўсади.

Композиция образларини топишда персонажларнинг бош ва қоматларини ифодали бажара олиш, шаклларга узоқроқ ишлов бериш талаб этилади. Бунда персонажларнинг касбига тааллуқли, характерли қирраларини белгилаш муҳимдир.

Ёш рассом воқеа жараёни содир бўлаётган муҳитни (*интерьер ёки манзара*) эътибордан узоқлаштирмаслиги шарт.

Бу топшириқларни талаба мустақил тарзда бажаради. Бунда турли ашёларни қўллаш мумкин.

Ижодкор устозларимиз талабалар билан табиат кучоғига одамлар орасига бориб ёнма-ён туриб, уларнинг этюд ишлашларига маслаҳатлар беришлари лозим.

Назорат саволлари

1. Персонажлар ҳаракатини ишонарли ифодалашга қандай эришилади?
2. Эслаб қолиш қобилиятини қандай ривожлантириш мумкин?
3. Графика санъатининг асосий қирраси нимадан иборат?
4. Композицияда фазовий бўшлиқ қай усулда кўрсатилади?
5. Композиция учун ашё йиғишдан мақсад нима?
6. Қоралама, этюдларни қайси ашёларда бажариш мумкин?

Амалий топшириқлар

1. “Куз” мавзусида рангда этюдлар бажаринг.
2. Шаҳар ичи ва шаҳар атрофига чиқиб, қоралама ва этюдлар бажаринг.
3. Одамлар юз мимикаси қораламаларини ишланг.
4. Куз фаслига оид натюрмортлар чизинг.

4.5. Композиция хомаки нусхаларини бажариш

“Куз” мавзусидаги дастгоҳли композицияни турли жанрларда эркин ишлаш мумкин. Талаба ўз иқтидори ва қизиқишидан келиб чиқиб, натюрморт, манзара, маиший – тематик жанрларда ишлашини ўзи танлайди.

Санъат дунёси кўп қиррали бўлади. Унинг энг ажойиб турларидан бири тасвирий санъатдир, хусусан, рангтасвир. Рангтасвирнинг энг қизиқарли ва асл жанрларидан бири эса бу – натюрмортдир.¹³

Дастгоҳли графикада композицияни натюрморт жанрида ишлашнинг бадиий ечимини топиш ниҳоятда қизиқарли. Унинг хомаки нусхасини оддий қора қаламда бажаришда оқ қоғоз (ватман ёки торшон) танланиб, бир неча вариантда ишланади. Куз фаслига оид мевалар ва уларга боғлиқ предмет, идишлар натурадан бажарилган қоралама ва этюдлари жамланади (улар шу давргача аввалги топшириқлар асосида бажарилган бўлиши керак). Мана шу хомаки чизгилар асосида, турли кўринишдаги натюрмортлар яратилади. Хомаки нусхаларнинг бирида натюрморт композиция марказидан ўрин олса, кейингисида эса динамика асосларига кўра, форматнинг қуйи қисмида жойлашади бошқасида бўлса, натюрморт диагональ йўналиш бўйича тасвирланиши мумкин. Юқоридаги вариантларнинг қайси бирига тўхталишдан қатъий назар, албатта, уларни орқа фазовий фон билан боғлаш зарурдир. Фон сифатида табиат манзараси, шаҳар, қишлоқ ҳовли кўринишлари тасвирланса, айни муддао

¹³ Juliette Aristides “Classical Painting Atelier”, 137 p.

бўлади, ўз – ўзидан орқа фондаги ҳаёт жараёни куз фасли билан боғлиқ бўлади. Композицияни қаламда бажаришнинг ҳам, турли хил усуллари мавжуд.

1. Бутун композиция тасвирини бир чизиқда бажариш усули ниҳоятда қизиқарли натижа беради. Бунда чизиқлар босими турлича бўлади. Натюрморт предметларининг харақтерига хос чизиқлар, қаламнинг ён томони ёки кескин юмшоқ штрихлар орқали бажарилади.

30. А.Каланов. “Куз” мавзусига ишланган этюд, акварель

Айниқса мато бурамалари улардаги нақшлар, кашта безаклари ёки мева барги чизиқлари, идишлардаги детал, орқа фондаги уй, жиҳозлар, дарахт танаси фактураларини бир чизиқда ишлаш ёш график рассомга янада илҳом беради.

Бундай усулда ўзбек график рассомларидан Т. Мухаммедов, Ф. Хайтов, А.Мамажонов бир қатор ўзига хос асарлар яратишган.

2. Композицияни қаламда бажаришнинг иккинчи усули, бу – бир чизикда ишланиб, баъзи жойларда аниқроғи предметларнинг тушаётган шахсий сояларга тусда бир оз ишлов берилиб, биринчи пландаги яқин нукталари кучлироқ қалам босими орқали кўрсатилади. Тусларда белгилаш усули орқа фонда ҳам қўлланилади. Сояларни қалам учининг ён томони билан бажариш тавсия этилади. Шу йўсинда бир чизик ва туслар кетма-кет ўрин алмашиб, композиция мутаносиб-лигидан чиқиб кетмаган ҳолда ишланади. Предметларнинг ёруғ тушаётган қисмларидаги баъзи жойларда чизиклар узилиб қолиши мумкин, аммо композицияни ишлашда бундай ёндашиш уни янада гўзаллаштиради ва бойитади. Бу усулда ишлашдан мақсад туслар нисбатига эмас, балки натюрмортнинг пластик ечимига эътибор берилади. Натюрмортларнинг худди шу усулда бажарилишини Ўзбекистон халқ рассоми, академик А.Мирзаев ижодида жуда кўп учратамиз. Рассом ўз асарларида манзара, натюрморт, китоб безаги ёки маиший жанр бўладими? Улардаги композицион бадиий пластик ечими моҳирона тасвирланганлигининг гувоҳи бўламиз. Шунингдек, рассомлардан Б.Жалолов, Ж.Умарбеков, В.Апухтин, Д.Уразаев ижодларида ҳам бундай усулни кўплаб учратамиз.

3. Қаламда ишлашнинг учинчи усулида туслар нисбатини ажратган ҳолда композициянинг хомаки нусхалари бажарилади. Бундай ёндашишда энг аввало, композициядаги катта яхлит нисбатларни ажратиб олиш зарур. Дастгоҳли графика композициясини оқ-қора тасвирда яратишнинг характерли қирраси, бу уч асосий тус яхлитлигини ташкил этади, яъни оқ, қора ва нимқора. Композициянинг мувозанат бўйича уч асосий яхлитлиги топилгач, улар орасидаги умумий боғланишлар ярим тусда ишланади. Қора тусдаги яхлитликда албатта, оқ, ним қора қисмлар бўлиши шарт ёки аксинча, оқ яхлит қисмларда қора, ним қора туслар қаламнинг турлича босимида бажарилади. Дастгоҳли композицияни тус нисбатларида ишлаш усулининг икки хил мақсадда бажариш мумкин. Биринчи мақсад, композициядаги барча

предметларнинг ёруғ, соя, рефлексларни ҳар бир деталигача ишлаб чиқишдир (умумийликни, яхлитликни сақлаган ҳолда). Иккинчи мақсад, предметларнинг асосий, олдинги пландаги баъзи деталларга кўпроқ ишлов бериб, иккинчи даражали қисмларни яхлит бутун тусда кўрсатишдан иборатдир.

Хомаки нусхаларни бажаришда юқорида баён қилинган усулларнинг барчасини қўллаш кўникмасига эга бўлиш шарт. Ўқитувчи томонидан тасдиқланган композиция ечимлари хомаки нусхаларини нафақат қаламда, балки тушь-перо ва мўйқаламда ёки бир рангли акварелда ҳам бажариш мумкин.

Ашёлар тўплангач, ўқув хонасида қоралама ва этюдлардан фойдаланган ҳолда композиция эскизлари турли вариантларда бажарилади. Хомаки нусхаларни бажаришда энг аввало, асл нусхани ишлашда қайси ашёлардан фойдаланиш танлаб олинади.

Композициянинг маркази орқали асосий ечим топилади. Катта яхлит тусда, массалар масштаб бўйича, қоғоз форма-тида жойлаштирилади.

Оқ-қора, ёки рангда фигуралар, фон ишланади, албатта, уларнинг тусда фарқини топиш, осмон, ер, уй-бино, табиат манзараси, одам қомати, бир-бирига мутаносиблигига эътибор қаратиш, масштабда, тусда бир хил бўлиб қолишига йўл қўймаслик зарур.

Бўёвчи моддалар турли шаффофликка эга. Бирлари яхши ёритилади ва текис шаффоф қатлам билан суртилади, бошқалари, ҳатто юпқа суртилганда ҳам бўёвчи модда зарраларининг сезиларли фактурасига эга кам шаффоф қатлам ҳосил қилади. Бўёвчи модданинг нисбий шаффофлиги ва юпқалиги жиҳатидан бўёқлар икки гуруҳга ажратилади. Биринчи гуруҳга қопловчи ёки корпусли- бўрттириб берилган деб номланувчи кам шаффоф бўёқлар киради, иккинчи гуруҳга яхши ёритувчи, лессировкаловчи бўёқлар киради. Бўрттириб берилган бўёқлар ёругликни кўпроқ акс эттиради, остига суртилган бўёқни яхши ёпади ва донали фактурага эга бўлади. Бўрттириб берилган бўёқларга белила, охра, турли сортлардаги крон, яшил хромлар, яшил кобальт,

мовий кобальт, ультрамарин киради; қизил бўёқлардан-қўрғошинли сурик, қўрғошинли тўқ сариқ ва бошқалар. Лессировкаловчи бўёқлар бўёвчи қатламнинг катта чуқурлигига тўғри ва тескари йўналишларда ёруғликни яхши ўтказди, юпқа фактурага эга ва шуълада ёрқин, тўйинган ранглари беради. Унинг остидаги бўёқлар яхши кўринади. Лессировкаловчи бўёқларга сариқ лок, гуммигут, зумрадсимон яшил, лазурь, краплок ва бошқалар киради.¹⁴

Хомаки нусхалар бир неча вариантда ишланади. 1-курс талабалари учун туркум асарлар композициясини бажариш шарт эмас. Аммо талабанинг иқтидори – қобилиятидан келиб чиқиб, айрим ҳолларда, рухсат берилади. Умуман талабага ўз фикри, дунёқараши, фантазиясини эркин тасвирлашда ҳеч қандай тўсиқ, қаршилиқ кўрсатилмайди, аксинча у қўллаб қувватланади, рағбатлантирилади, (албатта мавзу ва сюжетнинг композиция қонуниятларидан чиқмаган ҳолда). Айнан, юқорида бажарилган усулларни бошқа мураккаброқ ашёларда ҳам қўллаб кўриш тавсия этилади. Бу ҳақда кейинги машғулотларда тушунчага эга бўласиз.

Назорат саволлари

1. Оқ-қора тасвирдаги композицияда асосий яхлитликлар нима?
2. Тусларда ажратиш деганда нимани тушунасиз?
3. Композицияда мувозанат қандай ечимини топади?
4. Композиция яхлитлигига қандай эришилади?

Амалий топшириқлар

1. Композиция учун йиғилган ашёлардан фойдаланинг.
2. Композиция хомаки нусхаларини бир неча вариантда бажаринг.
3. Композициянинг ечимида, қоидаларга риоя қилинг.
4. Хомаки нусхаларни бир неча ашёда ишлаб кўринг.

¹⁴ Virgil Elliott, "Traditional oil painting, 38 p

4.6. Асл нусхани бажариш (кўрик назоратига тайёргарлик)

Дастгоҳли композициянинг асл нусхаси унинг бадиий ечими жанр ва мавзу характерини бера олишга мос бўлган ашёда бажарилади.

Агар композиция манзара жанрида яратиладиган бўлса, акварель, пастель, тушь-перо тавсия этилади. (1-босқич 1-семестри учун)

Натюрморт композицияда асосий ўринни эгалласа, у ҳолда қалам, тушь-перо, акварель, темпера, пастель ашёларида ишлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Маиший – тематик композицияни деярли барча ашёларда ишлаш мумкин.

Қаламда ишлаш жараёни энг аввало, хомаки нусхада белгиланганидек тўқ тусдаги яхлитликларни юмшоқ “Архитектор 3м, 4м”; “Конструктор-М, 2м;” “Кониноор. В, 2В, 3В” қаламларининг ён томонлари орқали ўртача босимда тус берилади. Соя ва ёруғларнинг чегара қисмига қаламнинг ўткир учида кескин чизиқлар тортилади. Соя қисми тўқ тусда ишланиб, рефлекс жойлар енгилроқ кўринишда бўлади, предметдан тушаётган соя шахсий сояга нисбатан, тусда очроқ бўлиб, соя эгаллаган жой қаламнинг уч қисми орқали билинар-билинемас контур чизиқлар билан белгиланади. Ёруғ қисмлар ўртача юмшоқликдаги “Конструктор ТМ, М”, “Кониноор НВ, Н” қаламлар учи ёрдамида аниқ, кескин турли босимдаги штрихларда ишланади. Яқин олдинги пландаги деталлар, ёруғ, шахсий соя, рефлекс, тушаётган соялар аниқ ишланиши тавсия этилади. Ўчирғичда ҳам ўз ўрнида фойдаланиш лозим. Ундан фақат нотўғри тортилган чизиқларни ўчиришда эмас, балки тўқ тусдаги жойларга кескин ҳаракат билан керакли оч тасвирларни бера олишда ёки бўлмаса ёмғир, булут, тутун, туман ҳарорати юмшоқлигини кўрсатишда фойдаланиш мумкин. Бир сўз билан айтганда ўчирғич ёрдамида ҳам, чизишни билиш керак.

Манзара перспективадан тасвирланаётган майдон катталиги билан фарқ қилади, у одатда катта ўлчамларга, картина текислигининг чўзилган нисбатларига эга, масофадан қаралади ва кўпинча кўриниш майдонида кичраймайди. Шунинг учун манзара жуда кучли тасвирий усулларни талаб қилади. Манзара ўз масшталари ва умумий қиёфасига кўра доим маҳобатли ва кўпинча эпик характер касб этади.¹⁵

Туслар нисбатларидаги хатоликлар, композицияни сочилган, кир кўринишга олиб келади, шу сабабли асосий эътиборни тусдаги фарқларга қаратиш лозим.

Тушь-перо ёрдамида ишлаш қаламга нисбатан бирмунча ўзгача аҳамият касб этади. Бунда тасвирлар чизиқли, штрихли бажарилади. Дастгоҳли графика композициясига айниқса, турли хажмдаги пероларда чизиқли, фақат баъзи асосий жойларга штрихли урғу берилади.

Бундай усулда бажарилган иш, жуда жонли, қизиқарли графикага хос кўринишда бўлади. Бу усулга А.Хотамовнинг “Тулпорлар”, “Ўзбек аёллари”, “Оналик бахти” асарларини намунавий мисол тарқасида келтириш мумкин. График рассомлари В.Апухтин, Э.Кигай томонидан чизилган “Шум бола”, “Биринчи ўзбек оркестри”, “Ўн икки стул”, “Олтин бузок”, “Кўркинчли Техрон” китобларидаги безаклар ҳам шу усулда бажарилганлигининг гувоҳи бўламыз.

Тушь-перода А.Мамажоновнинг “Хўжа Насриддин афанди латифалари” асосида яратган графика композициялари, Ф.Хаитовнинг “Эски шаҳар”, туркуми, Д.Мурсалимовнинг “Хива”, “Бозор”, “Бекобод металлургия заводи,” асарлари бир чизиқли усулда юксак даражада бажарилгандир.

Бир чизиқли композицияни ишлаш жараёнида имконият борица чизиқлар узлуксиз ва жуда ҳам ишонарли ва ифодали бўлиши лозим. Бунинг учун ёш рассомдан кўп машқ қилиш ва изланиш талаб этилади.

¹⁵ Virgil Elliott, “Traditional oil painting, 110 p

31. Р.Абдулгалимов. “Куз” мавзусига ишланган дастгоҳли композиция, акварель

Тушь-перо ёрдамида тусда ишлашда мўйқаламдан ҳам фойданилади. Композициянинг тўқ тусдаги яхлит қисмларини тушь ва сувда турли ҳажмдаги олмахон тукидан тайёрланган мўйқалам ёрдамида ишланади. Бу усулда тушь, унинг ёнида алоҳида идишда тоза сув туради ва керакли мўйқаламда тушь ва сув билан ишлов берилади. Бўёқ аралашмаси қуримасдан шаклларга йўғон ва ингичка перо ёрдамида тушда штрихлар тортилади. Штрих чизиқлар баъзи жойларда қуруқ, баъзи жойларда эса ёйилиб, ҳақиқий графика асарига хос, жонли ранг-барангликни намоён қилади. Бу усулда шаклларнинг керакли жойларига перонинг ён томони билан урғу берилади. Композиция ечимидан келиб чиқиб, ишлаш жараёнда қўрқмасдан ҳеч иккиланмасдан, перо ёки мўйқаламдаги бўёқни (тушни) силкитиб, аниқ қисмларга сачратиш

32. Н.Каланов. "Куз" мавзусига ишланган композиция,
литография

мумкин. Сачратиш натижасида қоғозда ҳосил бўлган нуқталарга перода ишлов бериш эса, композиция элементларини бойитишга ёрдам беради. Нақш, тақинчоқ, сочлар толаси ва бошқа шунга ўхшаш кичик деталларни перода ифодали чизиш, композицияни гўзаллаштириб, ёш рассомнинг маҳоратини очиб беради.

Дастгоҳли композиция вазифаси мавзуси бўйича ишланган бир қатор хомаки нусха вариантларидан энг мукаммалини танлаб олинади. Планшетга тортилган қоғозга калька орқали контур чизиқлар билан кўчирилади. Аввал айтганимиздек, бу босқичга келиб, талаба композицияни қайси ашёда ва қандай қоғоз ўлчамида бажариши аниқ бўлган бўлиши керак.

Дастгоҳли композиция сангина, пастель, кўмир-ретушда ишланадиган бўлса, у ҳолда оқ қоғоз ўрнига, бироз грунтланган, ёки иссиқроқ тусда бўлган қоғоз танлаш мақсадга мувофиқ. Қора қалам, туш-перода бажариладиган ҳолда оқ қоғоз ёки енгил тусдаги қоғозлар тавсия этилади. Акварель учун эса қалинроқ торшон қоғози қулайроқ бўлади. Имкон қадар композиция литография, офорт, линогравюра ва бошқа техникаларга мослаб ишланса яхши бўлади. Чунки талаба учун кейинги семестрда, мазкур композиция асарини юқоридаги техникаларининг бирида ишлаб кўришига имконият яратилади.

Навбатдаги босқичда қўрқмасдан ишонч билан, фикрни жамлаб, бутун маҳорат, кўникмани ишга солиб асл нусхани бажаришга киришилади. Асл нусха устидан ишланаётган пайтда, хомаки нусхалар, қоралама этюдлар ва уста рассомлар асарлари репродукциялари иш столи устида турса, мақсадга мувофиқ.

Биринчи босқич биринчи семестридаги дастгоҳли графика композициясини бажаришда қўлланиладиган ашё ва усуллар, ҳамда уларни қўлаш кўникмалари билан таништириб ўтилди. Композиция устида ишлаш тугагандан сўнг унга мос рангда паспарту тайёрланиб, пардозлаб кўрик назоратига тақдим этилади.

Назорат саволлари

1. Акварель учун қандай қоғоз танланади?
2. Тушь-перода қандай усулларда ишланади?
3. Композицияни қаламда бажаришда ўчирғичдан қайси ҳолларда фойдаланилади?
4. Композицияни қалам ва тушь-перода бажарилишининг фарқи нимада?
5. Композиция детал ва элементларини янада бойитишга қандай эришилади?

Амалий топшириқлар

1. Қалам ва тушь-перода яратилган асарларни мисоллар билан таққосланг.
2. Асл нусхага планшет ишлаш.
3. Композиция топшириғини бир чизикда бажариб кўринг.
4. Композицияни бажариш учун керакли ашёларни жамлаш.

V БОБ. КИТОБ БЕЗАШ КОМПОЗИЦИЯСИ

МАВЗУ: БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН МУЎЖАЛЛАНГАН ЭРТАК, ҲИКОЯ, МАСАЛЛАРНИ БАДИИЙ БЕЗАШ (II-СЕМЕСТР)

5.1. Адабиёт асарларини танлаш

Сабоқ

Ўқишдан қўркишингиз керакмас. Санъат инсон қалбидан чиқиши лозим, ўшанда сизнинг ишларингиз етук бўлади ва сизга кўп муаммоларни ечиш осон бўлади. Бах, Шекспир, Микеланжелолар буюк истеъдод эгалари эди, лекин улар аввалги усталар очиб берган янгиликлар асосида ижод қилганлар. Ҳатто Моцарт ҳам вақти вақти билан ўз отасига қулоқ тутган. Сидқидилдан агар сиз маҳорат ва янги чўққиларга эришмоқчи бўлсангиз, у ҳолда янги велосипед яратишингиз керакмас, жуда бўлмаганда техникага мурожат қилинг. Барча даврларда «буюк алломалар» расм ва рангтасвирга қизиқишган, эҳтимол, сиз улардан биридирсиз? Ўрганиш бу узлуксиз жараён, ахир атрофда канча нарса ўрганилмаган. Расм санъати бу чексиз имкониятга эга тирик санъат. Уни ўрганинг, бу билимларни ўзингизнинг иқтидорингиз билан аралаштиринг ва ундан фойдаланинг, агар сиз, ўқув режимида бўлсангиз (сиз бундай ҳолатда кўп вақт бўлишингиз керак), ўзингизнинг «бадий» жўшқинларингизни ушлаб туринг. Уларни келгуси шедеврингизни ўйлаш учун сақланг. Ҳал қилувчи муоммоларга диққатингизни жамланг ва омадли ечимлар сабоғини ўзингизга сингдиринг.¹⁶

¹⁶ Richard Schmid, "Alla Prima", 5 p.

Талаба танлаган китоб муаллифи қайси даврда яшаб ижод ўтганлиги, унинг бошқа яратган асарлари билан ҳам танишиши шарт. Ёзувчининг адабий асардаги воқеаларни сўз орқали қайси усулда ёритиши, образларга берилаётган таъриф яъни уларнинг ташқи кўриниши ва характериға эътибор бериш зарур. Умуман китобда баён этилган воқеалар қайси даврда бўлиб ўтган, айнан ўша вақтдаги уй-бинолар, уст-бош кийимлари, ўша давр одамлар психологияси ҳақида тушунчаға эға бўлиш керак. Бунинг учун албатта, биринчидан ёзувчи ҳақида маълумотлар ўрганилади, асарлар ўқиб чиқилади, танланган асар ҳақида фикр юритилади. Агар китобда ўтмиш, тарихий воқеалари тасвирланган бўлса, бунда талаба, албатта, либослар тарихи ҳақидаги китобларға мурожаат қилиши тарих, амалий санъат музейларига бориб, ўша давр ижтимоий қатламиға мос келадиган уст-бош кийимлари, от ва эшак эгар-жабдуқлари, рўзғор идишларини ўз кўзи билан кўриб, албатта қораламаларни бажариши шарт. Қолаверса, театрға бориб спектаклларни томоша қилиши, теле, ҳужжатли фильмларни кўриши муҳимдир. Танланган китобда замонавий давр акс эттирилган бўлса, ён атроф-муҳит, уй-жой, турли ёшдаги болалар ва катталар уларнинг ижтимоий ҳолати, психологияси ва дунёқарашига эътибор қаратилади.

Китобдаги расм, иллюстрациялар – мактаб ёшигача ва бошланғич синфлар болалари тўқнаш келадиган энг биринчи санъат асаридир, шунингдек, ўсиб келадиган ёш авлодни эстетик тарбиялашда ва уларни ҳар томонлама ривожланишида асосий восита бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабиётида болалар учун тарбиявий аҳамияти катта бўлган халқ масал –эртақларига жуда ҳам бой.

XX аср 80–90 йиллари болалар китоб санъатида ўзига хос қирраларини очди. Замондош ўзбек ёзувчиларимиздан Х.Тўхтабоев, А.Обиджон, Қ.Саидмурод, Т.Адашбоев қаламиға мансуб болалар учун мўлжалланган “Ширин қовунлар мамлакатида”, “Сариқ девни миниб”, асарларини китоб графикасининг кўзға кўринган рассомларидан А.Ғуломов, Х.Раҳматуллаев, Р.Зуфаров, Ф.Башарова, Х.Зиёхоновлар то-

монидан моҳирона, чиройли, болалар психологиясига мос тарзда безатилган. Композиция вазифасини бажаришда юқорида номи келтирилган адибларимизнинг асарларини чуқур ўқиб, ўрганиб чиқиш ҳамда уларга чизилган безакларни синчковлик билан кузатиб таҳлил қилиш талабалар учун фойдадан холи эмас.

Иккинчи семестрда вазифа талаба учун аввалгисидан бироз мураккаброқ бўлади. Дастлабки вазифада фақат ҳайвон ва қушлар тасвири жой олган бўласа, энди ушбу топшириққа одам тасвири ҳам қўшилади. Талабалар ўқиб чиқиш учун бир қатор ўзбек ва шарқ халқ эртакларидан тавсия этилади. “Ур тўқмоқ”, “Тулки билан лайлак”, “Саҳий ва бахил”, “Олтин тарвуз”, “Эгри ва тўғри”, “Ақлли қиз”, “Эчкининг ўчи”, “Икки сеҳргар” шулар жумласидандир. Талабалар бир қатор адабиётлар билан танишадилар. Турли тиллардан, турли нашрларда чоп этилган ва таниқли китоб безакчи рассомлари томонидан чизилган иллюстрациялар таҳлил қилинади.

Уларга танлаш имконияти берилади. Талабаларга кейинги машғулотгача асарни ўқиб, моҳиятини тушуниб келишлари вазифаси юклатилади.

5.2. Асарни ўқиб, бирламчи хомаки нусхаларини тасаввурда чизиш

Китобхон адабий асарни қўлига олиб мутолаа қилишни бошлар экан, унинг кўз олдига авваламбор қаҳрамонлар образи ва воқеалар ривожини намоён бўла бошлайди. Унинг тасаввурида эртақ иштирокчиларининг қанақа либосдалиги, юз ва гавда тузилиши, жараён кечаётган муҳит, уларнинг диалог суҳбатлари шаклланади. Адабиёт асарини ўқиб, ғоявий мазмун – моҳиятини чуқур ўрганган талаба, беихтиёр қўлига қоғоз қалам олиб, биринчи олган таасуроти асосида чиза бошлайди. китобни ўқиб бўлгач, талабанинг бошланғич иш жараёнини профессионал нуқтаи назардан, композиция қонуниятлари асосида ва болалар психологиясини ёдда сақла-

33. А.Каланов. Иллюстрацияларга ишланган бирламчи қораламалар

ган ҳолда, уларнинг дунё қарашини ҳисобга олиб ёндашиши керак.

Китобни ўқиб чиқиб, эртақдаги ижобий ва салбий қаҳрамонларини аниқлаб, унда иштирок этувчи персонажларни, воқеа қаерда бўлиб ўтиши, ўрмонда, ҳовлида, кўчада, уй ичида ва бошқаларни излаб топади. Биринчи навбатда талаба хомаки нусхаларни ишлаш учун ўзига режа, рўйхат тузади. Масалан:

1. Чол, кампир, бола, бой, лайлак, эшак, қушлар.

2. Ҳовли, уй кўриниши, дала, ўрмон.

3. Предметлар, мева-сабзавотлар, эшик, дарвоза, лампа чироқ, арава, тарвуз, кўза, обдаста ва ҳ.к.

Шунинг билан бирга кичик ҳажмдаги конструктив китоб ёймаси (раскладка), образли макет ясалади. Ёйма талабанинг композиция устида ишлаш жараёнида, китоб безакларини ритмик тарзда жойлаштиришда жуда ҳам фойдаси катта. Китоб ишчи ёймасини ясамасдан унинг безаклари композицияси устида иш бошлаш катта хато, бундай иш жараёни талабани чалкаштириб, боши берк кўчага олиб киради.

Талаба томонидан танланган асар замонавий мавзуда воқеалар баён қилинган бўлса, талаба бирламчи навбатда болалиги, ўқувчилик даври таассуротларини кўз олдига келтириши, композиция яратишда маълум даражада туртки бўлади.

Биринчи тасаввурдаги хомаки чизгилар кичик ҳажмда А-4 ўлчамдаги қоғозга 20-25 хил вариант кўринишида ишланади. Ишчи макетда муқова, титул, бошланғич, охириги безаклар, иллюстрациялар жойлашиши белгиланиб, тасаввурда хомаки чизгилар бажарилади.

Назорат саволлар

1. *Тарихий либос, маиший буюмлар қандай манбаларга асосланиб чизилади?*

2. *Халқ ижодиёти деганда нимани тушунасиз?*

3. *Эртақ, масалларнинг қандай тарбиявий аҳамияти бор?*

4. Топшириқни бажариш режаси нимага асосланиб тузилади?

5. Китоб ишчи макети нима мақсадда ясалади?

Амалий топшириқлар

1. Тарих ва амалий санъат музейларига бориб композиция учун керакли ашёлар хомаки чизгиларини ишланг.

2. Инсон ва жониворлар образи талқин қилинган ўзбек халқ эртақ, масал, ҳикояларини ўқинг.

3. Ўзбек халқ эртақлари асосида чизилган китоб безакларини ўрганиб чиқинг ва нусха кўчиринг.

4. Ўқиган эртақ, масалларнинг ғоявий мазмунини сўзлаб беринг.

5. Танлаган асарингиздаги ижобий ва салбий образларни ажратиб қораламалар чизинг.

5.3. Композиция учун материаллар тўплаш

Иллюстрация мавзусини аниқлашда, адабий асарни ўрганишнинг роли жуда катта, бу композиция устида ишлашнинг бошланғич босқичи бўлиб, китобни безатишдаги охириги ечимга чуқур ва ҳар хил таъсир этади.

Муқова, иллюстрациялар мавзусини амалий ифодалашда, олдиндан тартиб рўйхатини тузиш тавсия этилади. Олдиндан рўйхатни режалаштириш-бу китобни безаш композицияси ҳақида кенг маълумотлар тўплаш; асардаги муҳим қизиқарли лавҳалар тасвирини туркум кўринишида ифодалаш. Асосий композиция вариантлари учун таъсирли лавҳаларни танлаш. Олдиндан тузилган рўйхат режаси қанчалик изчил, бирма-бир тузилса, шунчалик китоб композицияси учун керакли материаллар ва туркум иллюстрациялар режасини тузиш ҳам осон ва қулай бўлади.

Китоб рассомнинг ғояси нафақат бўлғуси безакларнинг тасвирий-пластик томонлари, балки композицияни образли қуриш масалалари, асарнинг бадиий хусусиятлари, умумий

композицион ва алоҳида хомаки чизгиларни яратиш, уларни китоб ичига киритиб, матн билан уйғунлаштириб, рассом томонидан тасвирланадиган образларни китобхон-томошабинга равон етказиб беришдир.

Китоб элементлари композициясининг умумий тематик доирасини қуйидаги тартибда тасвирлаш мумкин.

а) Адабий асарда иштирок этувчи қаҳрамонларнинг ўй-фикрлари, ташқи кўринишлари;

б) Қаҳрамонларнинг ўзаро учрашуви ва табиат билан боғлиқ воқеалар;

в) Табиат тасвири, шаҳар, қишлоқ, ўрмон-далалар, тоғларни акс эттириш;

г) Алоҳида уй-бино ва маиший-рўзгор буюмлари, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг тасвири.

Кўрсатиб ўтилган тартиб асосида, китоб композицияси учун материаллар ишланади.

Бўлғуси китоб конструктив ёймасида, композициянинг ритмик схемасининг хомаки нусхаси қораланиб чиқилгач, илк тасаввур орқали дастлабки чизгилар пайдо бўлади. Талаба тахминан муқова, ички безаклар қай тарзда, қанақанги ўлчамда: ярим, бир ёки икки туташ-бетда жойлаштирилишини онгида чамалаб, режалаштиб олади. Шу режа асосида у иш жараёнини давом эттиради. Адабий асаридаги воқеалар табиат бағрида кечса, бундай вазиятда, албатта, у боғларга бориб, айнан асарга мос келадиган дарахтлар кўринишларининг қораламасини бажариши шарт. Албатта, ҳар бир композициянинг яратилишида натурадан қораламалар чизиб, материаллар йиғиш катта роль ўйнайди. Ишни асар қаҳрамонларидан чол-кампир, бола, бой образлари, ҳаётда кузатиб эртас сюжетига мос келадиган юз-чеҳра, қоматларнинг натурадан қораламасини бажариш керак.

Бунинг учун албатта, эски шаҳар кўчаларини, одамлар гавжум жойларда, четроқда ўтириб уларни кузатиш ва ўхшаш образлар топилди дегунча иложи борица эслаб қолиб, тез чизгиларни бажариш лозим. Худди мана шундай дақиқаларда талабанинг эслаб қолиш қобилиятлари янада риво-

34. Материал йиғиш

жланади. Имконияти топилса, хомаки чизгиларни давомли, узоқроқ бажарилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Кўча-кўйда бир талай қораламалар бажарилгандан сўнг, ҳайвонот боғига бориб, ҳайвонлар кўриниши қораламалари қалам ва рангда бажарилади. Албатта, бундай вазифаларни ечишда, ҳайвон қушларнинг турли ҳолатларини чизиш тавсия этилади. Эртак мазмунидан келиб чиқиб, эски шаҳар, қишлоқ уйларини, кўчаларини, ҳовли саҳнини турли дарахтлар кўринишининг кўплаб қораламасини бажариш зарур.

Бизнинг кўзимиз тепа, паст, ўнг ва чап томонлардаги ҳамма нарсаларни “ўқиш” учун яратилган. Сиз учун керакли бўлмаган майда деталларга эътибор беришдан кўзингизни олиб қочинг, ҳар доим кўзга дам беринг. Сизга керакли бўлган деталларни эса секин асталик билан кузатинг. Атрофдаги нарсалар диққатингиз марказига оҳиста сузгандек намоён бўлиши лозим.¹⁷

Композиция учун ҳамма материаллар йиғилгандан сўнг, хомаки чизгилар яратишга бемалол киришилади.

Назорат саволлари

1. Китоб элементлари композициясининг умумий тематик тартиби қандай тузилган?
2. Нима сабабдан материал тўпланади?
3. Китобни безатиш устида ишлаш жараёни қай тарзда бошланади?
4. Натурани кузатишдан мақсад нима?

Амалий топшириқлар

1. Одам гавжум жойларга бориб, четдан туриб уларнинг образи, хатти-ҳаракатини кузатинг.
2. Танлаган асарингиз қаҳрамонларига ўхшаш образларни учратиб, қораламалар бажаринг.

17 Juliette Aristides “Classical Painting Atelier, 32 p

5.4. Ишчи макет устида ишлаш

Ҳисоб-китоблар асосида аниқлаштирилиб, яхши ишланган моҳияти батафсил очиб берилган лойиҳа китоб ва уни лойиҳалаштирадиган ишлаб чиқариш технологияси ҳақида тасаввур беради, аммо етарли даражада композиция бутунлигини очиб бера олмайди, бироқ баъзи китобларни лойиҳалаштиришда эса, бу жуда ҳам зарур.

Мураккаб ва кўп сонли тиражда нашр этиладиган китобларни чоп этишдан аввал, ашёда асл модель яратилади. Бундай модель композициясини ҳам яхлитликда, ҳам деталларда кўриш, муҳокама қилиш ва баҳолаш имконияти бўлиши керак.

Китобнинг бундай модели – макет деб аталади. Макет – бу лойиҳанинг моддий томонини ҳисобга олиб, ашёда ифодалашдир.

Макет – рассом ва бадиий муҳаррирга тўла-тўқис ишлов берилган иш режасини беради, ҳар бир деталнинг тўлақонли тугалланганлигини кўрсатиш имконини бермайди. Ўрни келганда талаб этилган ҳолатларда яъни улар иллюстрация, китоб безак-жиҳозлари ва умумий композицияни янада қизиқарли ва ифодали кўринишга олиб келса, у ҳолда макетга тузатишлар киритиш имконияти мавжуд. Бутун китобнинг хомаки нусха макетини олдиндан бажариш имкониятини иложи борица кенг бир неча вариантда қўллаш керак бўлади. Натижада, макет тугалланган шакл кўринишига эга бўлади.

Макет устида ишлаш тугаллангандан кейин, безакларни яратиш жараёнида ҳам, рассом китоб композициясининг бирор жойини ўзгартириш зарурати туғилганда, ҳар доим (*исталган вақтда*) яратилаётган асарга жонли қизиқиш билдириш, туғилган янги фикр-ғояларни умумий композиция ғоясини бузмаган ҳолда, тасодифийликка йўл қўймасдан, айрим бетларга тузатишлар киритиш мумкин.

Китоб композицияси қанчалик мураккаб бўлмасин, у қурилиши бўйича аниқ бир тартибда бажарилади. Бундай композицион тартибда баъзи элементлар ягона кўринишда

35. Макет қораламасы

бўлади, бу – супермуқова, жилд, муқова, форзац, титул, мундарижа. Булар орасида фақат форзац бундан мустаснодир. У китобда икки марта такрорланишига қарамасдан бир хил усулда безатилади. Биринчи ва иккинчи форзацнинг характери бўйича турли усулда безаш жуда кам учрайди. Китобнинг бошқа элементлари бир неча марта такрорланиши мумкин, булар: шмуцтитул, бошланғич ва охириги саҳифалар, китоб ичидаги алоҳида ва икки туташ бетлар тасвирлари.

Намунавий тузилишдаги макет – бу такрорланадиган элементлар типик ечимнинг қораламасы, унинг ягона элементлари билан биргаликдаги хомаки нусха чизгилари. Намунавий тартибда макет яратишда рассомнинг вазифаси ҳар бир ягона ва такрорланадиган элементларни бир неча вариантда – хомаки чизгиларини бажариш. Бу иш унчалик мураккаблик туғдирмайди ва махсус техник тайёргарлик талаб этилмайди. Бунинг учун рассом умумий китоб композиция асослари, нашр ўлчами ва ҳажм ҳақида тасаввурга эга

бўлиши лозим. Иложи борича бундай макетни, китоб нашр этиладиган ўлчамда бажарилиши мақсадга мувофиқдир.

Намунавий тартибдаги макет – бу китоб безатишнинг йиғиндиси, шунинг учун у яхши сифатли қоғозда диққат билан, чиройли қилиб тайёрланиши керак. Таълим жараёнининг кейинги босқичларида, китоб макетини тайёрлашда унинг бошқа мураккаброқ турлари билан танишамиз.

Танланган асарнинг ўлчами аниқлаб олинади. Қоғоз бичими 60X90 1/16, 60X84 1/8, 60X90 1/8, 70X90 1/32, 84X108 1/16 ва ҳ.к ўлчамлари тавсия этилади. Берилган топшириқга асосан бўлғуси нашр этиладиган ўлчам аниқланади. Одатда муқова ёки жилднинг бўйи ва эни нисбатлари билан характерланади, бу – китоб макетининг оғир ёки енгил бўлишини белгилайди. Макетсиз композициянинг асосий характерини тўлақонли очиб бериш мумкин эмас. Китобдаги қисмларнинг масштабдаги фарқлари, рангларнинг жозибадорлиги, фактура ўйини, бутун композициянинг ритмикасини ташкиллаштиришда макетнинг роли жуда катта. Китобнинг ҳажми неча босма табоқдан иборат бўлишидан келиб чиқиб, унинг макети ясалади. Унча мураккаб бўлмаган камида 16 бетлик ишчи макет тайёрланади. Варақлар бир текисда игна ипда бежирим қилиб тикилади. Бирламчи хомаки чизгилар, муқова-титул, заставка, иллюстрациялар ва концовка, ҳамда матн бетларга жойлаштирилади. “Олтин қонун” (“Золотое сечение”) қоидаларига асосан, муқова ва китоб номи жойлаштирилади, шрифт асарнинг мавзусидан келиб чиқиб танланади.

Титул бетининг шрифтида, китоб номи ва муаллифи исми-шарифи такрорланади ва титулдаги тасвир жойлашуви, нашриёт номи ва нашр йили ёзилади. Сўнгра кейинги бетдан бошланғич безакни жойлаштириш ва матн шрифти танланади. 2 та иллюстрация симметрик оралиқда ва асар охирида концовка жойлаштирилади. Бу вазифаларнинг барчасини қора қалам ва рангли қаламларда бажариш мумкин.

Китоб саҳифалашнинг модуль системаси

Модуль бу – тўлиқ ва қисман такрорланувчи ўлчов ва элементдир. Модуль лотинчадан “ўлчов” деган маънони англатади. Исталган узунлик ўлчови модуль бўлиши мумкин. Юнон ибодатхоналарини қурилишида аниқ ўлчовга эришиш мақсадида модулдан ҳам фойдаланилган. Устуннинг радиуси ёки диаметри ҳамда устунлар ораси модуль бўлиб хизмат қилган.¹⁸ Иллюстрацияларни саҳифаларга жойлаштиришнинг мураккаб ҳолатларида (*вариантларида*) саҳифалашни модуль системаси ёрдамида аниқ ташкиллаштиришга эришиш мумкин.

“Модуль” атамаси китоб безатиш соҳасига архитектурадан кириб келган. Машҳур рус китоб безакчи расомлари Эль Лисицкий, В.Фаворский, Ян Чихольд китоб конструкцияси ва бинолар ўртасидаги ўхшашликни бир неча бор таъкидлаб, асослаб беришган.

“Архитектоника” атамасини китоб безашда қўллашган ва бу сўз ҳам архитектурага алоқадордир.

Архитектурада “модуль” атамаси (*лотинчадан modulus – кичик меъёр*) ўлчов бирлиги маъносини билдиради. Бутун бошли иншоот ёки унинг қисмлари ўлчамлари нисбатларига хизмат қилади. Классик архитектурада модуль сифатда кўпинча устун асосининг радиуси қўлланган. Бино турли элементларининг ўлчамлари, масалан: устун баландлиги, дераза ёки портал бўйи ва эни нисбати – ўлчам бирлигида бир тўхтамга келинган.

Модуль системасини китоб конструкциясида қўллаш саҳифаларда, матн ва иллюстрацияларни бир-бирига нисбатан жойлаштиришда ёрдами жуда катта.¹⁹

Мисол тариқасида Г.К.Вагнернинг “Скульптура Древней Руси” китобини кўриб чиқамиз.(изд-во “Искусство”, 1969, рассом А.Троянкер).

¹⁸ Juliette Aristides “Classical Painting Atelier, 45 p

¹⁹ Juliette Aristides “Classical Painting Atelier”, 47 p

Саҳифадаги ишчи ҳошия ўлчамини энига беш ва бўйига олти қисмга бўлинади, бошқача айтганда – модуль бирлиги. Танланган модуль асосида модуль тўри қурилади. (36.расм). Ўлчам бўйича бўлғуси китоб матн ҳошиясига тенг олинади.

Модуль тўри китоб матн йўлини (ҳошиясини) бир хил ўлчамга ажратади. Катаклар ўлчами энига ва бўйига, бошқача айтганда – тўрнинг асосий модулига тенг (*модуль бирлигига*) бўлади. Катаклар бир-биридан унчалик катта бўлмаган бир хил оралиқларда ажралиб туради. Бу оралиқлар матн ва иллюстрациялар оралиғидаги масофасига мос тушади. (*ёки ёнма-ён жойлашган иллюстрациялар оралиғига тенг*).

Расмдаги китоб учун характерли бўлган қирра – бу икки туташ бетнинг чап томони ҳошиясида матн ва кичик ҳажмдаги ёрдамчи иллюстрациялар – ўнг томондаги саҳифада эса – каттароқ ҳажмдаги асосий безаклар ва улар остидаги ёзув қаторлари ўрин эгаллаган. Ўнг томондаги туташ бетни кўриб чиқайлик. Унда одатда уч-тўртта иллюстрация жойлашади. Улар ўлчами бўйича ҳар хил, бироқ танланган модуль бўйича ўлчамлар бир хил. Юқоридаги тасвирни мисол қилиб келтирайлик. У энига тўрт, бўйига эса уч модуль тўрининг асосига тенг; қуйидаги ҳар бир тасвир энига икки ярим, баландлиги бўйича – икки модуль асосига баробар. Туташ бетнинг чап саҳифасига ўтамиз. Унда жойлашган ёрдамчи иллюстрациялар ўлчами энига ҳам – бўйига ҳам, тўрнинг бир асосига мос келади. Ишчи саҳифанинг қолган қисмида матн ўрин олган. Графикада модуль нафақат китобларда, шунингдек, журнал, газета, каталогларни конструктив макетини яратишда кенг қўлланилади. Фойдаланиладиган модуль сеткаси матн ва иллюстрацияларни тартиб билан саҳифалашда кўмаклашади. Модуль конструкция асосида қоғозни тўғри тўртбурчакларга ажратувчи вертикал ва горизонтал комбинация чизиги ётади. Ушбу тўғри тўртбурчакли модуль (*улар бир нечта бўлиши мумкин*) босма муҳрда ашёни ритмик тузилишини аниқлаб беради.²⁰

Биз иллюстрацияларни саҳифаларга жойлаштиришда модуль системасининг бир кўринишида тўхталдик. Бироқ, уни анча кенгроқ қўллаш мумкин, масалан, сарлавҳалар жойлашиши ва матннинг бошқа элементларини, титул ва-рағи ва муқовани жойлаштиришда, ҳошиялар ўлчамларини аниқлаштиришда, ҳатто шрифтни қуришда қўллаш мумкин.

Модуль тўри – саҳифалашнинг типик схемасини яра-тишда асос бўлиб хизмат қилади.

Назорат саволлари

1. Китоб макети деб нимага айтилади?
2. Бир босма табоғи деганда нима тушунилади?
3. Китобнинг қайси элементлари ягона кўринишда бўлади?
4. Намунавий тартибдаги макет ясаш учун нималарни би-лиш талаб этилади?
5. Макетда иллюстрациялар қай тарзда жойлаштирила-ди?
6. “Модуль тўри” нима?

Амалий топишириқлар

1. Қоғоз бичимларини ёдланг.
2. Бир босма табоқли китоб макетини ясанг.
3. Турли ўлчамдаги қоғозларни 1х8; 1х16; 1х32; 1х64; нис-батларга буклаб, бичимлар ҳақида тасаввурга эга бўлинг.
4. “Модуль системаси” асосида кичик ҳажмда китоб саҳи-фаларини тайёрланг.

5.5. Асар қаҳрамонлари образларини бадий жиҳатдан ечимини топиш

Ёш рассом олдида асар қаҳрамонларининг учрашувидаги ўзаро суҳбат ва содир бўлаётган воқеаларни жонли ва ишо-нарли акс эттириш вазифаси туради. Эртак қаҳрамонлари-нинг ижобий ва салбий образларини воқеа ривожини асосида бир-бирига боғлаб, эскизлар бажарилади. Масалан ночор,

камбагал, содда, меҳнаткаш, бисотида битта бузоқ, эшак ва араवासидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ чолнинг бадавлат, хасис, қурумсоқ, очкўз, айёр қўшнисининг образларини яратиш.

Бу кичик гуруҳни тасвирлашда, ёрқин композиция марказий қаҳрамон характери очиб берадиган шахс муҳимдир. Улар тақдиридаги бурилиш лаҳзалари, шунингдек, сюжет ривожда роль ўйнамайдиган, лекин рассомнинг асосий фикр-ғоясини очиб берадиган тасвир бўлиши мумкин. Қаҳрамонлар образи турли муҳитда, турлича ифодаланади, чунки улар асосий сахнада атроф муҳит орасида ёки четида ва фон ўрнида фаол иштирок этадилар. Шу боис қаҳрамонларнинг турли қўринишларини портрет, қомат, ҳаракат (югураётган, курашаётган, йиқилаётган, ғалаба нашидасини сураётган, тушкунлик, чоғ кайфият ва ҳ.к.) ҳолатларини қоралама чизгилари орқали топиш лозим. Аммо, улар қайси ҳолатда тасвирланмасин, юз, гавда характерида улар битта шахс эканлигини, китобхон-томошабин таниб, фарқлай олиши керак.

Ўз-ўзидан маълумки, китоб композициясида асар қаҳрамонлари иштироки, баъзан табиат манзаралари фонида тасвирланади. Композициянинг бундай бадий ечимида манзара мустақил аҳамиятга эга. Албатта, манзара характери қаҳрамонлар образига боғланиши зарур, яъни сўлим қишлоқ фонида бахтли оила ёки қаҳрамон ёвуз куч билан курашаётган лавҳада тоғу тошлар ва ҳоказолар тасвирланиши мумкин. Уй-бино, маиший буюмлар, ўсимлик, жонивор ва ҳоказоларни тасвирлаш, асарда иштирок этувчи шахснинг характеридаги у ёки бу қирраси, кайфиятини тушуниб олиш ва аниқлашга ёрдам беради.

Қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбати, мулоқотини ҳовли фонида тасвирлаш, композицион ечимини топиш зарур. Аваламбор, муқова, титул, заставка, концевкада ва 2-иллюстрацияларда қандай ҳаракат ва жараён тасвирланиши режалаштириб олинади. Албатта, муқовадаги тасвир асарнинг умумий маъносини очиб бера олиши керак. Муқовада кўнгли тоза чолнинг, айёр, очкўз қўшнисини боплаб чув тушир-

гани композицияси тасвири жойлашса, мақсадга мувофиқ бўлади. Асарнинг номи хуснихатини ҳам дид билан танлаб, ўз ўрнига қўя билиш керак. Муқовадаги икки ижобий ва салбий қаҳрамонлар ҳаракати ҳолатини топиш ритм ва мутаносибликка риоя қилиш талаб этилади. Уларни олдинги планга жойлаштириб, орқада ҳовли саҳни ва иккинчи даражали қаҳрамонларни кўрсатиш мумкин. Шу тарзда бутун китоб безакларини: қаҳрамонлар ҳаракати, уй ва предмет, табиат кўринишининг бир-бирига узвий боғлиқлигини кўрсатиш талаб этилади. Безаклардаги ҳар бир тасвир элементи, албатта, асарни ўқиганда унда ўз ўрнини, аксини топиши керак. Масалан, деворга осилган арқондан томнинг устида юрган мушукчагача, асарга композицион алоқаси бўлиши зарур.

Назорат саволлари

1. Предметлар тасвири композиция ечимида қандай роль ўйнайди?
2. Қаҳрамонларни композицияда қандай ҳолатларда тасвирлаш мумкин?
3. Китоб композициясида манзара тасвири қандай аҳамиятга эга?
4. Муқова ва ички иллюстрацияларнинг фарқи нимада?

Амалий топишириқлар

1. Асар қаҳрамонларининг ёшига мослаб қораламалар бажаринг.
2. Эртак иштирокчиларини тасвирлаб, қоғозда уларни қайчида қирқинг.
3. Ритмга асосланиб қаҳрамонлар қомати ҳаракатини чизинг.

5.6. Муқова хомаки нусхаларининг устида ишлаш

Материалларни йиғиб, белгиланган бошланғич хомаки чизгилар кўриб чиқилади. Бир неча вариантда хомаки нусхалар бажарилади. Муқова ишлашда асосий детал яъни би-

ринчи планда одам қомати, қаҳрамонлар жойлштирилади, ёки бўлмаса, дарахт, арава, уй, эшак натюрморт тасвирланиши мумкин. Агар олдинги планда натюрморт жойлашса, орқа фонда, ҳовли сатҳи, одам қоматлари ҳаракати тасвирланиши мумкин.

Қоғозда ўлчов белгиланиб хомаки нусхалар чизишни бошлаймиз. Қаламда бир неча вариантда бажарилади.

Уларнинг ҳар бирини композицион тўғри топишга ҳаракат қилинади, шу билан бир вақтда асар ва муаллиф номини кўрсатувчи ёзув, шрифти устида ишлаш ҳам параллел олиб борилади.

Шрифт китобнинг, эртакнинг мазмунидан келиб чиқиб, танланади. Муқовани безашда шрифтнинг ўрни катта. Албатта, талабалар, алоҳида шрифт дарсида, уларнинг турларини чуқурроқ ўрганишда кўникма ҳосил қиладилар. Ўз-ўзидан тушунарлики, бошланғич синф ўқувчиларига мўлжалланган адабиётлар учун шрифт енгилроқ, завқли, кайфият кўтарадиган ёш болаларга хос ҳуснихат бўлиши керак.

Хомаки нусхаларда қаҳрамонлар тасвири натурадан чизилган қораламалардан фойдаланиб услублаштирилади. Ижобий образ, содда, очик, меҳрибон кўринишда бўлиб, унинг ҳаракатлари ҳам шунга мос бўлади.

Салбий образ эса, қошлар чимирилган, кўзлар хийлакор, айёр, бурун-қулоқлар қўполроқ, қоматлар беўхшовроқ кўринишда бўлиши мумкин. Албатта, ҳайвон ва қушлар шу тарзда услублаштирилади. Қувноқ итлар ёки қув шўх мушукча, баджаҳл бўри ва ҳ.к., дарахтлар, уйлар, манзаралар ҳам шунга ўхшаб услублаштирилади.

Шу йўсинда бир қатор муқова хомаки нусхалари яратилади.

Назорат саволлари

1. Муқовада қандай сюжетлар тасвирланиши мумкин?
2. Шрифт нима асосида танланади?
3. Салбий образлар кўриниши қандай бўлади?

OLTIN TARVUZ

Oltin tarvuz

37. Муқова эскизлари

Амалий топшириқлар

1. Хомаки нусхаларни бир неча вариантда бажаринг.
2. Муқова хомаки нусхаларини темперада декоратив кўришда ишлаб кўринг.
3. Хомаки нусхаларни бажаришда композиция қонун-қоидаларига риоя қилинг.

5.7. Титул, бошланғич ва охирги безаклар хомаки нусхаларини бажариш

Титулдаги тасвир марказдан юқорироқда жойлашиши, марказдан пастда ўрин олиши мумкин. Титулдаги китоб ва муаллиф номи матнининг, шрифти, муқовадаги ёзувнинг такрори бўлиши мумкин, фақат ҳажм жиҳатидан кичикроқ жойлашади. Титулдаги тасвир унчалик катта ҳажмда бўлмайди. Асарнинг характерли деталлари, предметлари кўрсатилади. Асар мазмунидан келиб чиқиб, масалан, арава, дарахт, ёки қилич, қалқон, ё бўлмаса эшак устида кетаётган афанди ва ҳ.к.

Титулдаги тасвир оқ, қора ёки рангли бажарилиши мумкин. Титулдаги тасвир бир чизиқда бутун варақ бўйича кўрсатилиши мумкин ва бир чизиқли тасвир устидан матн шрифти тушади.

Титул бетининг пастки қисмида нашриёт номи, белгиси ва нашр этилган шаҳар, сана йил кўрсатилади.

Муқовада китоб номи оқ, қора тасвирда бўлса, титулда рангли бўлиши мумкин. 1 босқич талабалари учун титулни соддароқ, классик усулда бажариш талабга мувофиқ. Шу тарзда бир неча кўринишли титул вариантларининг эскизлари бажарилади.

Титулдан кейинги бетда матн, яъни асар матни бошланади. Албатта, бошланиш расм, яъни заставка, тасвири билан бошланади. Бошланғич расмнинг жойлашуви матн, умумий ҳажмнинг $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ қисмини эгаллаши мумкин. Кириш расми асарнинг бошланғич таассуроти асосида чизилади. Эртак асар

OLTIN TARVUZ

SARQ mathaa nashriyot conserni
Toshkent 2014

38. Титул варағи

“Бор эканда, йўқ экан” дея бошланади. Инсон, ҳайвон ва табиат ҳақида гап кетиши мумкин. Асар мазмунини тушунган ҳолда тасаввур асосида, манзаралар кўриниши чизилади. Сўнгра унда қишлоқ уйлари, кўчалари ёки бўлмаса, тоғу тошлар, сойлар, йўл, ўрмон тасвирланиши мумкин. Кўчада отда кетаётган қаҳрамон, уни кузатиб қолаётган эшик олдида турган қария онаси, садоқатли ити ва ҳ.к ўз аксини топади.

Хуллас, бошланғич безак воқеа бошланиши билан боғлиқ бўлади. Охирги безак – китобнинг охирида асарнинг тугашидан сўнг охирги нуқта ўрнида жойлашади. Воқеанинг ижобий тугагани, қаҳрамонларнинг муроду мақсадга етишлари билан алоқадор тасвирлар бажарилади.

Охирги безакнинг ҳажми ҳам, бошланғич безакники каби бир хилда бўлиши мумкин.

Бошланғич ва охирги безакларнинг ҳам бир неча кўплаб хомаки нусхалари вариантлари турли ашёларда бажарилади.

Назорат саволлари

1. Титулдаги тасвир варақда қай тарзда жой олиши мумкин?
2. Титулда нима тасвирланади?
3. Бошланғич безак қаерда жойлашади?

Амалий топшириқлар

1. Титулни симметрия асосида бажаринг.
2. Титулни бир қатор ечимда ишлаб кўринг.

5.8. Биринчи ва иккинчи иллюстрациялар хомаки нусхаларини ишлаш

Аввалига ишланаётган иллюстрациялар тилини тушуниб олишлари учун, рассом ўз ҳаёлий дунёсидан чегараланган ҳолда фойдаланиши мумкин.²¹ Асарни биринчи ўқишда

²¹ Juliette Aristides “Classical Painting Atelier, 78 p

рассом, баъзи воқеа ривожини беихтиёр унитиб қолдириши мумкин. Айнан асарни такрор мутолаа қилиш жараёнида эса, ёш рассом ён дафтарига белгилар қайд этиш натижа-сида, асарнинг ғоявий мазмуни мукаммалроқ эгалланади. Унинг хусусиятлари, композицияси, воситалар характери ва ундаги бурилишлар бадий ечимига янада чуқурроқ кириб борилади. Олдиндан режалаштирилган рўйхат, бир неча иллюстрациялар вариантларини осон тузишга йўл очади.

Китобни безатиш композициясини тузишда иллюстрациялар сони ҳам ҳисобга олиниши керак.

Иллюстрацияларни яратишда уларнинг сони аниқлангач, босма варағига нисбатан ўлчам, тасвир тури, бажариш техникасининг характеристикаси ва чоп этиш усулини инobatга олиш керак.

Бир асар учун мўлжалланган бир хил ўлчамдаги иккита иллюстрациялар фақат тасвири турлича бўлиб, тўғридан – тўғри китоб архитектуроникасига алоқадордир.

Иллюстрациялар чизги тасвирлари китоб ўлчами асосида бажарилади. Катта ўлчамдаги китобда чизгилар ҳам катта-рок, кенг, ранг-баранг ишланади. Адабий асарда иштирок этувчи қаҳрамонларнинг ўй-сезгилари, ташқи кўриниши, мимика-юз ифодаси, сўзлаш усули, ҳаракатини тасвирлашдан аввал, ён дафтарига белгилаб олиш ёш рассом учун жуда фойдалидир. Иллюстрацияда бу материал умумлашган характер, яъни портретга мос келади. Матннинг бирор жойига тегишли бўлмаган ёки аксинча, матннинг кичик бир қисмига алоқадор персонаж аниқ ички ёки ташқи таъсирни акс эттиради. Портрет бирор-бир муҳит билан боғлиқ бўлмаган ёки муҳит ичида, фон сифатида ҳам тасвирланиши мумкин. Баъзида рамзий маънода юзнинг фаол характердаги тасвирланиши воқеа ривожига боғлиқ бўлади.

Портретнинг асосий мақсади тасвирланаётган қаҳрамоннинг ижтимоий-психологик характеристикасини очиб беришдир.

Иллюстрацияларда табиат тасвирининг баёни: шаҳар, қишлоқ кўриниши, уй-биноларнинг ташқи ва ичкариси,

39. Иллюстрациянинг рангдаги эскизи

китобнинг асосий ғоясини ҳис қилиш ва тушуниш; қаҳрамонни ўраб турган муҳитнинг характери ва унинг таъсири буларнинг ҳаммаси композиция характери ва кайфиятини бойитади. Иллюстрациялар композицион ечими, албатта, бир-бирига боғланиши керак.

Умуман муқова, бошланғич, охирги безаклар ва иллюстрациялар бир-бирини тўлдириб, яхлит бир усулда, шаклда бажарилиши зарур.

Албатта, талаба томонидан бажарилган кўплаб қораламалардан фойдаланиб, тасаввурдаги фикрлар қоғозга кўчади ва бунда билим, тажриба, фантазия ёрдамга келади.

Хомаки нусхалар турли вариантларда ва китоб varaғида ҳар хил йўналишда жойлашади. Яхлит бир бетда ёки икки туташ бетда диагональ бўйича, полосанинг $\frac{3}{4}$ қисмига ва ҳ.к. турли кўринишда бўлади.

Асосан иллюстрацияларда воқеалар ривож, таъсирчан сюжетлар акс эттирилиши зарур. Ўқувчи расмни кўргач, китобни ўқигиси келиши, асарни ўқиганда тасаввурида фикрлаш айнан иллюстрациядаги тасвирга мос келиши керак.

Иллюстрациялар, албатта, инсон ҳаракати, уларни ёш болаларга мўлжаллаб услублаштириш, образлар юморга бой бўлиши зарур. Қувиб келаётган кучукча, тўсиндан сакраб қочиб кетаётган болакай, дарахт устига чиқиб олган мушук ишонарли ҳаракат, ҳолат ва образлар орқали кўрсатилади. Ёвуз кучни енгаётган ботир йигит, унинг чакқон енгил ҳаракати, забардаст қўлларининг йўналиши, душманга қаратилган нафратли нигоҳи ва ҳ.к тусда қоматларнинг бир-биридан фарқи, ишонч билан бажарилади. Хомаки нусхалар қаламда, турли ашёларда кўп вариантда ишланади. Албатта, энг зарури тўпланган материаллардан, қоралама ва этюдлардан фойдаланишни яна бир бор таъкидлаймиз.

Назорат саволлари

1. Иллюстрацияни китоб бетида қай тарзда жойлаштириш мумкин?

2. Ёш китобхонни жалб қилиши учун расмлар қандай кўри-
нишида бўлиши керак?

3. Иллюстрацияларда қандай сюжетлар акс эттирилади?

4. Китоб ўлчами билан иллюстрациялар ўртасида қандай
боғлиқлик бор?

Амалий топшириқлар

1. Иллюстрацияларни бир тизимга тушириб ишланг.

2. Кўпроқ этюд ва қораламалардан фойдаланинг.

3. Қаҳрамонлар образини услублаштириб чизинг.

5.9. Муқова асл нусхасини бажариш

Мана ниҳоят хомаки нусхаларни танлаб, энг муваффақи-
ятли, мукаммалини танлаб, оққа кўчириш босқичига етиб
келдик.

Бу ҳолатдан талабанинг кайфияти кўтаринки руҳда бўла-
ди. Бутун изланишлар, меҳнатлари самарасини оққа чиройли
қилиб кўчириб, танланган ашёда бажарилади. Албатта, ашё
асар мазмунига мос бўлади, қоғозни ҳам, қайси ашёда бажар-
ишга қараб танлаймиз. Агар тушъ перода ишланса, силлиқ
қоғоз (мелованный) ёки ватман қоғози танланади. Рангли
калам, акварель, гуашъ учун қалинроқ, фактурали қоғозлар
танланади. Китоб ҳажми ўлчами эскизлар жараёнида аниқ
бўлади, шу ҳисоб билан планшетга оқ қоғоз тортилади. Тан-
ланган хомаки нусхани калька орқали оққа кўчирамыз.

Иложи борица оққа, фақат контурлар бир чизиқда, енгил
калам босимида ўтказилади.

Китоб ва муаллифнинг номи муқовага жойлаштирилади.
Эндиги навбат рангда ишлашни бошлаш, хомаки нусхадаги
тасвирга нисбатан асл нусха, тоза, аниқ, рангларни дид би-
лан танлаб, совуқ-иссиқ рангларнинг “ўйин”ига риоя қилиб
ишни давом эттириш. Иш жараёнида турли ҳажмдаги мўй-
қаламлардан фойдаланилади.

OLTINTARVUZ

40. Н.Зиёхонова. Муқова асл нусхаси, акварель

Деталларни аниқ, эринмасдан, сидқидилдан бажариш керак. Китоб ва муаллиф номи ёзув шрифти қора темперада ёзилади. Қаҳрамонлар юз-ифодасини, кийим-либосларини, бош кийимлари, камар ва тақинчоқларини жуда ифодали ишлаш мумкин бўлади. Отлар тасвирини, унинг чиройли бўйин, қоматларини, юган, эгар, жабдуқларини, иштиёқ билан чизиш, талабага завқ бағишлайди. Дарахтларнинг, агар тут бўлса унинг буралиб, пластик силуэт ҳосил қилган шохларини, қишлоқ уйларининг орқада услублаштирган шаклларини ёруғ-ранглар орқали тасвирлаш, муқова композициясини жонлантиради. Бу жараёнда муқованинг биринчи бети ҳақида фикр юритилди.

Муқова композициясининг бадий ечимидан келиб чиқиб, акварель, гуашь ва темперани аралаштириб ишлаш усулини қўллаш ҳам мумкин. Бунда силлиқ(мелованный) қоғоз танланади, Муқова ўлчами белгиланиб, ойна ёки оргпастик парчасига маълум танланган колоритдаги ранглар

ўртача суюқликда сурилиб қоғозга босилади. Бу ҳаракатни икки-уч маротаба такрорлаш, ҳар гал ранглар колоритини ўзгартириш ҳам мумкин. Қоғозда мармар тош нақшига ўхшаш ёйилган ранг-баранг тасвирлар ҳосил бўлади.

Мазкур усулни амалга оширишда силлиқ қоғознинг имконияти катта, шунинг учун ҳам бу қоғозни танлаймиз. Ҳосил бўлган ўзига хос фактура устига композиция тасвир контури калька орқали ўтказилади ва кичикроқ ҳажмдаги мўйқалам ёрдамида айнан шу колоритда ишланади. Баъзи жойларда фактурани композиция элементи сифатида қўллаш мумкин, зеро юқоридаги усулни танлашдан ҳам мақсад шу. Масалан: орқа фон тоғ ва дарахтлар кўринишига ўхшаш бўлиб уларга мўйқаламда бир оз ишлов берилса, ажойиб ўзига хос манзара ҳосил бўлади. Шу услубдан чиқмаган ҳолда қаҳрамонлар образи ва бошқа предметларга сайқал берилади. Бунда муқованинг биринчи бетига тасвирнинг давоми муқова тўртинчи бетига ҳам ўтиши мумкин, аммо асосий тасвир биринчи саҳифада жойлашади. Шу билан муқовани чиройли тарзда тугатамиз.

Назорат саволлари

1. Рангда ишлашда бўёқларнинг қайси турларидан фойдаланилади?
2. Муқованг 1-4 бетлари безатилганда, асосий тасвир қайси бетга жойлаштирилади?
3. Фактура ҳосил қилиш учун қоғознинг қайси тури тавсия этилади?

Амалий топшириқлар

1. Вазифани ўзингиз танлаган ашёда бажаринг.
2. Деталларни бажаришда эринчоқлик қилманг.

5.10. Титул, бошланғич, охирги безакларнинг асл нусхасларини бажариш

Ҳамма бажарилган хомаки нусхаларини бир-бир танлаб, композицион мукамал, қизиқарли топилгани танланади ва оққа кўчирилади. Оққа кўчириш усули худди муқовани кўчирган, усулдагидек бажарилади. Аввал ишни титулдан бошлаймиз. Ўлчамлар белгиланиб, ёзув шрифти қора гуашда, қонун-қоидаларга риоя қилиниб ёзилади. Уни бажаришда туш перо ва нозик мўй-қаламлардан фойдаланилади. Сўнгра титулдаги тасвирни бажаришга киришилади. Тасвир чиройли, тартибли тарзда ишланади.

Титул безагини яхлит ёки қисман саҳифада туш-перо ёрдамида, фақат бир чизиқларда бажариш ҳам мумкин. Бунда қўл ҳаракати ишонарли, тўхтовсиз бўлиб, чизиқлар узлуксиз давом эттирилади. Яхши натижага эришиш учун кўп мартаба машқ қилиш талаб этилади. Бир чизиқли титул безакларини график рассомлардан Т.Муҳаммедов ва А.Мамажонов усталик билан бажарганлар.

Титулдаги охирги иш пастдаги матн, нашриёт номи, иккинчи қаторда шаҳар ва йил санаси ёзилади ва шу тариқа титул асл нусхаси тугатилади.

Ишни бошланғич безакни бажариш билан давом эттирамиз. Ҳар доимгидек жараён такрорланади. Безакни енгилроқ рангларда бошлаш тавсия этилади. Нозик мўйқаламда дид билан, тартибли равишда ишни давом эттириб, иштиёқ билан вазифани охиригача етказамиз. Албатта, бошланғич безакда тасвирлар имкон қадар, чапдан ўнгга ҳаракатланиши мақсадга мувофиқ, яъни китоб саҳифасининг кейинги бетга ўтиши, давоми йўналишига мос равишда бўлиши керак.

Охирги безакда аксинча, китобнинг охирги бети ёпилади, шунинг учун композиция қонунига риоя қилган ҳолда ҳаракатлар тўғридан, ёки ўнгдан чапга бўлиши мумкин. Безак асарнинг (эртак) тугаганини билдирувчи тасвир бўлиб хизмат қилади.

OLTIN TARVUZ

41. Титул варағи

Бошланғич ва охирги безаклар декоратив, нақшли рангли ва оқ-қора кўринишда ҳам бўлиши мумкин. Агар китобнинг умумий композицион бадий ечимида декоратив усул танланган бўлса, у ҳолда бошланғич, охирги безак лавҳалари гуашь, темперада ўртача суюқликда ишланади. Бу пайтга келиб талаба акварелда ишлашда анча тажриба орттириб, эндиликда гуашь ва темпера ашёлари техникасини эгаллашда кўникмага эга бўлади.

Бошланғич ва охирги безакларни бажариш усули ва техникаларидан яна бири бир рангли акварелда ишлашдир, бунда совуқроқ тусдаги жигар ранг тавсия этилади. Танланган бўёқда безак тасвири соя қисмлари енгил, тиниқ ишланади. Бу услубда иложи борица ранг бир уринишда берилиб, қайта унинг устидан ишлаш тавсия этилмайли, акс ҳолда акварелнинг тиниқлиги йўқолиб, кир кўринишда намоён бўлади. Безакнинг ёруғ томонларига иссиқ бир рангли акварель танланиб, мўйқаламда енгил қуруқ бўёқда ишлов берилади. Ёруғ қисмларини ишлашда рангнинг устма-уст қўйилиши фақат икки бор қайтарилишига рухсат этилади. Акварель жуда нозик нюансларга эга, шу сабабли ундан иложи борица сувлироқ фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бир уринишда бажарилган тиниқ туслар қуригач оқ қоғоз акварелнинг шаффофлигини намоён қила олади.

Бир рангли акварелда ишлашнинг яна бир кўриниши, худди юқорида кўрсатилган банддагидек, фақат унга қўшимча сифатида тушь-перода ишлаш тўлдирилади. Бу усулда кичик деталлар тўқ яхлит тусларни тушда бажариш мумкин. Барча таништириб ўтилган усуллар рангли акварелда ҳам ишланиб, тушь перода қўшимча қилиниши мумкин.

Жами композицияни бажариш ашёси, аралаш техникада бўлиши мумкин. Акварелни гуашга қўшиб, ёки акварелдан кейин туш перода ишлов бериш, акварелдан сўнг пастелда баъзи жойларига урғу бериш усулларини қўллаш тавсия этилади.

Шу босқичда титул, бошланғич ва охирги безаклар тугатилади.

Назорат саволлари

1. Титулнинг пастки қисмида қанақа ёзув жойлашади?
2. а) Бошланғич безакдаги тасвир ҳаракати қайси томонга ўйналтирилади?
б) Охирги безакники қандай?
3. Нима учун акварель учун оқ қоғоз тавсия этилади?
4. Бошланғич ва охирги безаклар қандай кўринишларда бўлиши мумкин?

Амалий топшириқлар

1. Титулдаги ёзувни симметрик жойлаштиринг.
2. Бошланғич ва охирги безакларни бир колоритга бўйсундиринг.

5.11. Биринчи иллюстрация асл нусхасини бажариш

Бажарилган хомаки нусхаларни кўздан кечириб, яхши топилган вариантни танлаб олиб, оққа кўчирамиз. Хомаки чизгида яхши топилган коматлар ҳолати, ҳаракати, шакли тусдаги мутаносиблиги, асл нусхада ўзгармаслиги керак. Иллюстрацияни, бутун фикрни жамлаб, билим ва кўникмаларни ишга солиб, жонли тарзда ифода этиш талабага боғлиқ. Албатта, ўқитувчи маслаҳати асосида, асар композиция моҳияти тушуниб ишланса, олдинга қўйилган мақсадга эришилади.

Иллюстрациядаги қаҳрамоннинг юз ифодалари, қўллари, либослари бурамаларининг, анатомия асосида услубга солиниб ишланиши талаб этилади. Рангда ишлаш жараёнида албатта, уларнинг умумий колорит ва гаммасига риоя қилиш зарур. Баъзи бир талабалар, асар ёш болаларга мўлжалланганини нотўғри тушунишади. Шунинг учун баъзи бир китоб безаклари ҳаддан зиёд, бачкана, жуда очиқ, асабни чарчатадиган рангларда ижро этилган. Бундай ҳолатлардан иложи борича йироқ бўлиш зарур.

42. А.Каланов. Иллюстрация асл нухаси. Акварель

Иллюстрациялари бажариш усуллари билан танишиб чиқамиз. Бу акварелда ишлаш техникасининг бир тури бўлиб, оққа тасвир калька орқали туширилгач акварелнинг керакли ранги палитрада сувли қилиб аралаштирилиб, қуруқ торшон қоғозга ўртача колонок мўйқаламда суртилади. Шу заҳотиёқ мўйқалам сувда чайилиб, қўйилган рангга ёнма-ён бошқа ранг, у ҳам сувлироқ ҳолда тортилади, қоғоздаги сув йиғиндиси тоза мўйқаламда сидириб олиниб, навбатдаги ранг қўйилади.

Шу тарзда иссиқ-совуқ ранглар бир-бирига уйғунлашиб, ёйилиб акварелнинг характерли хусусиятларини акс эттиради. Қаҳрамонлар юзи, либосидаги энг ёруғ тушган жойлари қоғознинг тоза оқ қисми қолдирилади. Ёруғ ва соянинг чегарасига кучлироқ тусда совуқ ранг кескин қўйилади. Унинг ёнида иссиқроқ тус берилади, натижада соя совуқ, рефлекс иссиқ тусда бўлиб, тасвир жозибадор шаффоф кўриниш касб этади. Инсон қомати, жонивор, дарахт ва предметлардан тушаётган соя ҳам совуқ рангларда берилади, соянинг ўртасида билинар-билинемас нюансда эса, иссиқроқ рефлекс кўрсатилади. Шу тариқа иссиқ-совуқ рангларнинг “ўйини” тасвирни жонли ифодалашда асосий ўринни эгаллайди. Қаҳрамонлар образи устида ишлаш, уларнинг юз, кўз, бурун, қулоқ, қўл бармоқларини ифодалашда ҳам кичикроқ ҳажмдаги мўйқаламда, иложи борича бир уринишда ранглар қўйиб, деталлар устида ишлаб тугатилади.

Биринчи семестрдаги топшириқлар асосан акварель бўёғида бажарилган бўлса, эндиги вазифани талабалар гуашь ёки темперада ё бўлмаса уларни акварель билан аралаштириб ишлаши тавсия этилади. Олдинги топшириқни акварелда бажаришнинг бир неча усули билан танишиб, уларни амалда қўллаб тажриба ортирилди.

Иллюстрация устида ишлаш акварелда бошланиб, якунлаш даражасига олиб борилади, лекин баъзи жойлардан талабанинг кўнгли тўлмаслиги мумкин. Шунда деталларни янада аниқроқ тавирлаш мақсадида, темпера гуашини қўллаш мумкин. Ушбу бўёқларда оқ ранг бўлиб, у мураккаб ранглар-

43. Н.Зиёхонова. Иллюстрация асл нусхаси, акварель

ни танлашда асосий ролни ўйнайди. Масалан, иллюстрация тасвирида ясатилган тулпор ва унинг устида ўтирган жанговар либосдаги ботир йигит ўрин олган бўлса, уларнинг ҳар бир детали жанговор кўролигача (қайси ашёддан ясалгани) аниқ кўрсатишда темпера ва гуашнинг имконияти кенг.

Иккинчи иллюстрациянинг асл нусхасини бажариш ва кўрикка тайёргарлик

Иккинчи иллюстрацияни бошлаш жараёни худди биринчи иллюстрацияни ишлаш босқичида олинган кўникма асосида бажарилади.

Машгулотда ўқитувчи назорати остида оққа ўтказилиб бажарилади. Кейинчалик талаба мустақил тарзда ишни давом эттиради. Композиция тугаллаш жараёнида устозга иш кўрсатилиб, тугаллаш босқичи, камчиликлар тугатилади ва

шу аснода II семестр композициянинг биринчи вазифаси тугалланади.

Кўриққа тайёргарлик барча тугалланган ишларни рамкага солиб, паспарту танланиб, якуний кўриққа тақдим этилади.

Назорат саволлари

1. Рангда ишлашда нимага риоя қилиш керак?
2. Иллюстрацияларни боғлаб турувчи нарсa нима?
3. Вазифани бажаришда нимага асосий эътибор бериш керак?

Амалий топшириқлар

1. Вазифаларни бажаришда иссиқ-совуқ рангларни чалкаштирманг.
2. Иллюстрацияларни ишлашда ҳаваскорликдан йироқ бўлинг.

VI БОБ. ДАСТГОҲЛИ ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ (II-СЕМЕСТР)

6.1. “Баҳор” мавзусига дастгоҳли графика композициясини ишлаш

Дастгоҳли графика композицияси, китоб графикаси композициясидан бирмунча фарқ қилади.

Мазкур композицияда варақдаги тасвир композицион сюжет, маъно жиҳатдан тугалланган бўлади.

Китоб графикасидаги иллюстрациялар, асар мазмунини кетма-кет очиб, тўлдириб борса, дастгоҳли композицияда яхлит тугалланган, мустақил асар сифатида қабул қилинади. Яъни унинг маъноси бошқа вараққа кўчмайди, (фақат, триптик (учлик) ва серияли асарлар бундан мустасно).

Ўзбек график рассомларининг асарларидан бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. М.Кагаров, М. Содиқов, Қ.Башаров, Э.Охунов, Л.Ибрагимов, Н.Каланов, А.Мамажонов, И.Вохитов, В.Алпхтин, Д.Урозаев ва бошқа қатор истедодли рассомларни айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Талабалар композициянинг моҳиятини тушунганларидан сўнг, дастлаб табиатни, атроф-муҳитни, одамларни кузатишларидан ишни бошлайдилар. Ёнларидаги альбомга кўплаб натурадан қораламалар чизадилар.

Ўзбекистон халқ рассоми Медат Кагаровнинг “Бодом гуллаганда” номли дастгоҳли график асарини кўриб танишамиз. Асар литография техникасида ишланган. Композиция марказида аёл ва бешиқдаги гўдак жойлаштирилган бўлиб, улар асар асосини ташкил қилади. Масштабда ҳам уларнинг жойлашиши бошқа ёрдамчи деталлардан каттароқ бўлиб, кўпроқ ҳудудни эгаллайди. Композиция ечимини топишда аёл қомати ҳаракатини жойлаштириш қоғоз ҳажмига, четига параллел бўлмаслиги катта рол ўйнайди.

Аёл қомати, асар форматига диагонал йўналиш бўйича жойлашган бўлса, бешик унга нисбатан перпендикуляр жойлашган. Олдинги пландаги гиламлар тасвири ҳам қомат ва тўлдирувчи предметларга параллел бўлмаган тарзда жойлаштирилган. Орқа фондаги иккинчи пландаги бодом дарахти ҳам композицияни бирлаштиради. Албатта, тасвирлар бироз услублаштирилган. Мазкур график асар юқорида таъкидлаганимиздек, литография техникасида оқ-қора, ярим тусда ва оқ жойларнинг ўзаро уйғунлиги ва уларнинг бир-бирига жой алмашиши, оқдан яримсоя орқали қорага ўтиши, аниқ саводли кўрсатилган. Қора фонда оқ предмет ёки оқ фонда қора тасвирлар орқали композиция гўзаллашган.

Дастгоҳли графикада композиция қурилиши худди дастгоҳли рангтасвирдагидек, мавзунинг образли-пластик ечими асосида яратилади.

Машхур ўзбек график рассоми. В.Кайдаловнинг эстампларида тусда ишлов бериши катта аҳамиятга эга бўлиб, рангтасвирга яқинлашиб кетади. “Алишер Навоий” портрети, “Кўл бўйида” туркум литографиялари шулар жумласидандир.

Шундай қилиб, дастгоҳли композиция яратишда, композиция асосларидан олинган билимларга таянган ҳолда ритм ва мувозанатга катта эътибор қаратилади. Композиция тасвирлари ракурсда ёки юқоридан, қуш учиши нуқтасидан кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин.

Дастгоҳли графика асарида инсонлар, ҳайвонлар тасвири ёки бўлмаса фақат манзара, шунингдек натюрморт ўз аксини топади.

Манзара тасвирида олдинги планда албатта чиройли, нафис дарахтлар, ёки бўлмаса гул, ўсимликлар орқали композиция ечими топилади.

Композиция қурилиши, асосий предмет, яхлитликлар жойлашиши доира, айлана, тўртбурчак, учбурчак шакли кўринишига эга бўлади.

Асарни қоғознинг бўйига, энига жойлаштириш мумкин. Талабалар композицияни қаламда, тушъ перода, сангинада,

акварель, гуашь, шунингдек ашёда, литография, линогравюра, техникаларида бажаришлари тавсия этилади.

Албатта, бу композициянинг мазмунидан, кайфиятидан келиб чиқилади. Буни талабалар эркин танлайдилар.

6.2. Хомаки нусхалар ишлаш, кузатув

Талабалар мавзу билан мукаммал танишгандан сўнг “Баҳор” фаслига боғлиқ композицияни кўз олдиларига келтириб онгларида таҳлил қилиб, фикрлайдилар.

Бир неча композицион сюжетларни ҳаёлларига келтирадилар. Бунда уларга, албатта, ўқитувчи маслаҳатлари ва адабиётлар ёрдам беради.

Талаба ўзини қизиқтирган сюжет мавзусини танлаб, қоғозга кичик ҳажмда бирламчи хомаки чизгиларни чизади.

Хомаки нусхалар бир неча ўнлаб вариантда қўлаб бажарилиши шарт. Албатта, композиция хомаки нусхаларини яратишда, ҳар доим билим ва қонун-қоидаларни ёдда тутиш тақозо этилади. Шунинг билан биргаликда, улар теварак – атрофни, одам ва табиатнинг узвий боғлиқлигини англаб, кузатадилар, ўрганадилар. Энг аввало, композиция форматини топиш, аниқлаш, форматга, қоғозга ҳар хил масштабдаги геометрик шаклларни жойлаштиришлари керак. Шу геометрик шакллар ўрнида кейинчалик композицияда иштирок этувчи одам қомати ёки дарахт, уй ва бошқа предметлар ўрин эгаллайди. Хомаки расмда уларнинг жойлашиши умумий яхлит тусда ёки штрихларда кўрсатилади. Бунда ер очроқ тусда, дарахтлар, ундан тўкроқ тусда, асосий инсон қомати ёки ҳайвон, натюрмортлари тасвири унданда тўкроқ, яхлит тусда кўрсатилади. Буни талаба ҳаёлан тасаввур қилади ва композиция асосларига таянган ҳолда бажаради.

Амалий тажрибалар шуни кўрсатадики, дастгоҳли графика композицияси четларида шаклларни рамкага параллел тарзда жойлаштирмаслик, акс ҳолда улар асарнинг рамкасига ёпишиб қолган тасаввурни беради. Тўғри чизиқли шакллар-

ни асар четига яқин жойлаштиришга фақат шундай ҳолларда йўл қўйилиши мумкинки, бунда ушбу вертикал ёки горизонтал шакллар маълум даражада биринчи пландаги тасвирлар, уларни ёпганда (бекитганда) амалга ошиши мумкин. Ўз олди-га асар рамкаси ва шаклнинг параллеллигини, олдинги пландаги предмет уларни ёпиб қўймаслиги шартини қўяди.

44. Дастгоҳли композицияга бирламчи қораламалар ишлаш

Хомаки чизгиларни ҳар хил вариантда масалан: бирида олдинги планда инсон қомати тарзда тасвирланса, бошқасида дарвоза, эшик, дарахт ёки натюрморт предметларига алмашади. Шу тарзда композиция мавзусига қараб турлича талқин қилинади. Имкон қадар талаба кўпроқ китоблар ўқиши, катта рассомлар асарлари билан янада яқинроқ танишиши, уларнинг яратган композицияларини таҳлил қилишлари талаб этилади.

Талаба ўқиш хоналарида, кўчада, автобус бекатида анхор соҳилларида одамларни кўпроқ кузатиш, уларнинг табиат билан уйғунлигини ўрганиши, қишлоқ ва шаҳар манзараларини, уй-биноларнинг кўринишини эслаб қолишлари композиция яратишларида жуда ҳам асқотади.

Бирламчи хомаки чизгиларни қаламда, кўмир қаламда, тушъ перода бажариш тавсия этилади.

Назорат саволлари

1. Дастгоҳли графика композициялари, китобни беаши композицияларидан қандай фарқланади?
2. Композициянинг биринчи планида нималар тасвирланиши мумкин?
3. Эстамп нима? Унинг турларига нималар киради? .
4. Композиция ечими қандай геометрик шакллар асосида қурилади?
5. Композиция яратишда нималарга риоя қилинади?
6. Бирламчи композиция хомаки чизгиларини яратишда нима учун геометрик шакллар тасвири орқали бажариш тавсия этилади?
7. Композиция тузишда қораламаларнинг қандай фойдаси бор?

Амалий топшириқлар

1. Уста рассомларнинг “Баҳор” мавзусига доир асарлардан нусха кўчиришга урининг.
2. Дастгоҳли графика композициясига қаламда хомаки нусхалар ишланг.
3. Натурадaн композиция учун асқотадиган дарахтлар портретини чизинг.
4. Табиат манзараларининг натурадaн кўплаб қораламаларини чизинг.

6.3. Материал тўплаш

Натурадaн қараб ишланган қоралама ва этюдлар ёрдамида бизни ўраб турган борлиқнинг асл гўзаллик ҳолатини ҳис қилиш, кўрсатиш мумкин. Сюжетли қораламалар натурадаги тасвирнинг асосий муҳим томонларини кўриб, ажратишга талабага ёрдам беради. Бу такрорланмайдиган қомат

ёки бошнинг бурилиши, кам учрайдиган ифодали нигоҳ, юз ифодаси бўлиши мумкин. Композиция образи қораламалари устида ишлашда тайёр, тартибли бўлиш, яъни тез фурсат ичида икки-уч мураккаб чизиқлар воситасида асосий мақсадни ифодалаш талаб этилади. Натурачи ҳолати юз ифодасини ўзгартириб қўйди дейлик, бундай пайтда, натурадан қараб чизилган тасвирдан бошқа, тасаввур кучига таяниб, кўриб эслаб қолиш хотираси имкон қадар детал ва шаклларни аниқлаштириб, ишни давом эттириш зарур.

Композицияда иштирок этадиган инсон қомати, табиат ва ҳайвон, предметлар устида ишлаш.

Ушбу босқичда талаба ўз тасаввурига таяниб бир неча ўнлаб композиция хомаки нусхалари устида ишлайди. Авваламбор, хомаки нусхада горизонт чизиғи танлаб топилади ва перспектива шу чизиқ асосида қурилади.

Хомаки расмлардаги мувозанат, ритм, симметрия, асимметрия текширилиб таҳлил қилинади.

Навбатдаги иш йўналиши кўп сонли хомаки нусхалардан муваффақиятли топилган композицион ечимдан уч-тўрттаси танлаб олиниб, уларнинг устида жиддий ишлаш жараёни бошланади. Композициядаги қоматлар ҳолати аниқлаштирилади, улар бир нечта бўлиши мумкин. Қоматларнинг ҳаракати албатта, натурадан қоралама ишлашда топилади.

Қоралама чизишда, талаба ҳамма диққат эътиборини қоматнинг нисбати, мутаносиблиги, одам анатомиясини нечоғли билишига қаратади. Талаба одам анатомиясини ўргатувчи адабиётларга мурожаат қилади. Шу йўсинда бир неча ўнлаб натурадан одам қоматининг ҳолат ва ҳаракатлари қораламалари бажарилади. Муваффақиятли топилган қораламалардан, композицияга киритилади. Композиция мавзусидан келиб чиқиб қораламаларда аёл, эркак, ёш бола, қария, хуллас, турли ёшдаги инсонлар образлари билан боғланиш ёки бўлмаса уй-жойлар тасвири акс этиши мумкин.

Инсон қоматлари, портретларини натурадан бажаришда, турли ашёлардан, яъни қалам, кўмир, тушь-перо, акварелдан фойдаланиш тавсия этилади.

Композициядаги қоматларни албатта, бир-бирига боғлаш табиий бўлиши керак, яъни уларнинг ўзаро нисбат, мутаносиблигини тўғри ва аниқ топишга интилиш зарур.

Инсон қоматлари қораламаларини, уларнинг дарахтлар, ҳовли саҳни фонида бажариш мақсадга мувофиқ, масалан, узумзор, қишлоқ ҳовлиси, тандир-ўчоқ олдида, сой бўйида ва ҳ.к. эскизда кўрсатилган дарахтларни табиат кучоғида натурадан бир неча кўринишининг хомаки чизгиси талаб қилинади. Дарахтларнинг қораламасини чизишда уларнинг қайси турга мансублигига катта эътибор бериш керак. Дарахт танаси пластикаси, қай тарзда ўсганлиги, шохларнинг танадан буралиб ўсиб чиқиши, баргларнинг кўриниши, шакли назардан четда қолмаслиги зарур.

Композицияда олдинги пландаги ва орқа пландаги дарахтларни тасвирлашда, албатта, табиатни кузатиш горизонт чизигини ҳисобга олган ҳолда, натурадан бажариш шарт. Қуш ва ҳайвонлар иштирокидаги композициялар учун материални, ҳайвонот боғида (ёки бўлмаса уй-ҳайвонлари, ит-мушуклар қораламасини) бажариш тавсия этилади. Уларнинг қораламасини бажариш жуда тез фурсат талаб қилади. Уларни бажаришда талабадан кўриш, эслаб қолиш қобилиятини ўстириш, ривожлантириш талаб қилинади. Бундай зеҳн-идрокни ўстириш, албатта, талабанинг тинимсиз қораламаларни кўп сонда, ҳар доим, ҳар куни бажариши орқали эришилади.

“Баҳор” мавзусидан келиб чиқиб, композицияда кўклам манзаралари тасвирланиши мумкин. Албатта, ушбу табиатнинг гўзаллигини кўрсатиш учун шаҳар атрофи, тоғлар, дала-боғларга бориб, сўлим баҳорнинг, оқ-пушти, ям-яшил рангларнинг уйғунлигини акварелда, гуашда чиройли кўп сонли этюдлар бажариш талаб қилинади.

Композицияда тасвирланиши мумкин бўлган, уй-биноларни, қишлоқ ҳовли, уйлариининг хомаки чизгиларини бажариш, дарвоза, тандир, ўчоқ, уй ҳайвонлари от, эшак, арава, сигир-бузоқ, қўй-эчки қораламаларини турли ҳолатларда ишлаш тавсия этилади.

“Баҳор” композициясининг сюжети қуришга эътибор қаратамиз. Авваламбор, асарда талаба ўз олдига қўйган мақсадини ўз фикрини тасвир орқали ҳикоя қилиб бериши керак.

45. Материал тўплаш

6.4. Хомаки нусхаларнинг мавзуни тўла ёрита оладиганини танлаш

Ҳар бир санъат асар композициясининг маркази бўлганидек, сюжетли композиция бадий ечимида ҳам марказ муҳим аҳамият касб этади. Марказ- нисбатан ёруғлик кўп тушиши, ҳажм, масштаб ва бошқа воситаларда ажралиб, композициянинг асосий қонун талабларига жавоб беради. Композицион марказ энг аввало, томошабин диққатини ўзига жалб қилиши керак. Албатта, сюжетда иккинчи даражали қисм, деталлар

ўзаро узвий боғланган бўлиши зарур ва асосий қисмга бўйсунган ҳолда, барчаси биргалашиб яхлит бутунликни- тасвирий санъат асарини ташкил этади. Композиция маркази ўз ичига асосий тасвирларни олиб, иккинчи даражали айрим қисмларни узвий боғлайди. Бутун композиция унинг барча қисмларини қуриш ва ғоявий мазмунини ифодалашда яхлитлик қонунига таянган ҳолда олиб борилади.

Манзара колорити кўп жиҳатдан тасвирланаётган жойнинг географик шароитларига боғлиқ. Жанубий районларни тасвирлашда манзара ёритилиши картинанинг умумий иссиқ, ёруғ туси билан қуёшнинг тўғри тушувчи ёруғлигининг кескин ёруғ-соясининг устунлиги, ҳаво қуруқлиги сабабли узоқ планларнинг кескин ташқи кўринишлари, оқарган ёруғ жойлар ва рангига кўра тўйинган соялар билан характерланади. Шимол учун манзара ёритилиши умумий мовий ва оқарган тус билан, кескин ёруғ-соясининг йўқлиги билан нам, туманли ҳавонинг мовий тутунига бурканган узоқ планларнинг майин қиёфалари билан, олдинги планнинг ёритилган жойларидаги жўшқин ранг билан ва бутун рангларни умумлаштирувчи мовий майин соялар билан характерланади.²²

“Баҳор” композициясининг сюжет мазмунидан келиб чиқиб охириги уч-тўрт хомаки нусхалар диққат билан кўриб чиқилади. Ўқитувчининг маслаҳати, кўрсатмалари бўйича ҳар томонлама мукамал нусхани танлаб олинади. Танланган хомаки нусхани оригинал форматда (ҳажмда, ўлчовда) картонга кўчирилади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, композиция қандай ашёда ишланишини олдиндан мақсад қилиб режалаштирилган бўлиши зарур. Шу режа йўналишидан четга чиқмасдан, қоғоз, ашё танланади. Агар композиция асари оқ-қора тасвирда бажариладиган бўлса, оқ ватман қоғозига ёки кофе, чой билан енгил грунланган қоғозга тушь-перо, кисть, кўмир, ретушь, сангина, соус, бир рангдаги акварелда ишлаш мумкин. Хомаки нусхада инсон қомати, дарахт, бино-уйлар,

²² Virgil Elliott “Traditional oil painting”, 111 p.

46. Н.Каланов. “Кўпқари” дастгоҳли композициясига
ишланган эскиз

умуман композициядаги ҳар бир кичик деталлар контури аниқ, ишонарли бир чизикда тортилади.

Предметлар тусда ажратилади, асосий бош пландаги объектга кўпроқ ишлов берилади. Агар композиция, литография техникасида ишланадиган бўлса, хомаки чизги, оддий қаламда, фактурали қоғозда ёки кўмир қалам, ретушда бажарилиши мақсадга мувофиқ. Чунки литография техникаси ушбу ашёларга энг яқини ҳисобланади. Композиция линогравюра техникасида танланган бўлса, у ҳолда оқ қоғозга қора тушъ, кистъ-перода, ёки бўлмаса қора қоғозга оқ гуашда кичик ва катта ҳажмдаги мўйқаламларда ишланади.

Талаба учун композицияни дастгоҳли графикада, ашёда бажаришнинг имконияти жуда катта. Бундай ашёлардан яна бири офорт техникасида ишлаш. Офорт техникасининг бир неча тур, йўналишлари бор: тирналган штрих, акватинта, қуруқ игна, меццотинта, лавис, юмшоқ лок ва бошқа кўплаб турларида композицияни бажариш мумкин.

Офорт-техникасида ишланадиган вазифанинг хомаки нусхаларини тирналган штрих ва қуруқ игна усули учун, тушъ- перода бажариш тавсия этилади.

Албатта, акватинта техникаси учун акварель ва тушъ-перода, мўйқаламда ишлаш мақсадга мувофиқ. Лавис, юмшоқ лок техникаларига хомаки нусхаларни ёғли қаламда, ретушда бажариш мумкин.

Шунингдек, агар талаба машғулотдаёқ композиция вазифасини рангда бажаришни ўз олдига мақсад қилган бўлса, албатта, ўқитувчи маслаҳати билан рангли ашёлар тавсия этилади. Композициянинг мавзу, матни, сюжети, характеридан келиб чиқиб, рангли акварель, гуашъ-темпера, рангли пастел ва рангли қаламларда вазифани бажариш мумкин.

Умуман хомаки нусхаларни композициянинг бошланғич жараёнидаёқ турли ашёларда, оқ-қора ва рангда ишлаш мақсадга мувофиқ. Албатта, баҳор фаслининг мафтункор, бетакрор гўзаллигини тасвирлашда акварелда ишлашнинг ўзгача завқи бор.

Акварелда бажарилган асарга, маълум бир жойларига пастелда ишлов берса ҳам бўлади.

Гуашь ва темпера ашёларида ҳам графика композициясининг вазифасини бажариш мумкин.

Талабанинг қайси ашёда ишлаш имконияти кўпроқлигига қараб, унга тўғри йўналиш берилади.

Охирги хомаки нусханинг варианты обдон тайёрланганидан сўнг, асл нусхани бошлашга киришилади.

Назорат саволлари

1. Материал тўплаш учун ишни нимадан бошлаш керак?
2. Композицион масштаб нима?
3. Дастгоҳли графика асарини ашёда бажаришининг имконияти катта деганда нимани тушунасиз?
4. Композицияда асосий предметлар қай тарзда ажратилади?
5. Композициядаги иккинчи даражали тасвирлар қайси қисмга бўйсунди?

Амалий топишириқлар

1. Композицияда горизонт чизиғини белгиланг ва перспективани аниқланг.
2. Композиция учун одам портрети, қоматини натураданин ишланг.
3. Хомаки нусханинг энг мукаммалини танлаб, композиция форматини аниқланг.
4. Композицияни литография ва офорт техникасида ишлашга ҳаракат қилинг.

6.5. Хомаки нусхани асл нусхага кўчириш

Навбатдаги вазифанинг босқичи, композициянинг асл нусхасини бажариш жараёнидир.

Композициянинг энг оддий ашёларда бажарилиши бу ватман ёки фактурали акварель қоғозига, оддий қаламда, ретушда ва тушь перода ишлаш.

47. Н.Каланов. "Купкари" композицияси хомаки нусхалари

Дастлаб композициянинг ўлчамига мос планшетга керакли қоғоз тортилади. Хомаки нусхадаги тасвир калькага кўчирилади. Бунда кальканинг силжиб кетишига асло йўл қўймаслик керак. Кўчирилган контурли чизмани планшетга, тоза қоғоз юзасига тўғри жойлаштириб, калька орқа томони кўмир, ёки юмшоқ қаламнинг ён томони билан штрихланиб, сўнгра юза томонидаги тасвир контури қаламда юргизиб чиқилади. Шу йўсинда композиция тасвири оққа кўчирилади.

Асл нусхани ишлашни бошлаганда, ҳаяжонланмасдан, фикрни жамлаб, ишончли чизиклар ва штрихлар тартиб сидқидиллик билан жараён давом эттирилади. Ўқитувчи назорати остида ва маслаҳатларига амал қилган ҳолда мақсадга эришилади.

Биринчи босқич талабалари учун дастгоҳли композицияни ашёда, литография, линография, офортда ишлаш бир мунча муаммолар туғдириши табиий. Чунки уларда ҳали ашёда ишлашда кўникма етарли бўлмаслиги мумкин. Шундан келиб чиқиб, I-босқич, дастгоҳли композицияни қалам, тушь-перо, кўмир, ретуш сингари юмшоқ материалларда ишлаш тавсия этилса, II-семестрда эса литография техникасида ишлаши мумкин.

6.6. Композициянинг асл нусхани бажариш ва тугаллаш, кўрикка тайёргарлик кўриш

Дастгоҳли графика композицияда туснинг кескин фарқи асосий роль ўйнайди. Бунда сюжетлар қурилиши, ифодали жозиба касб этиб, асосий планни ажратади. Уста график rassomлар Э.Охунов, М.Содиқов, М.Кагаров, И.Вохитов, Л.Ибрагимовларнинг литография техникасида бажарилган асарларини композицион яхлитликка мисол тариқасида келтириш мумкин.

Графикада линогравюра ўзининг тасвири ва шартли техник қирралари билан ажралиб туради. Қ.Башаровнинг “Миллий ўйинлар”, “Шарқ файласуфлари”, Г.Чигановнинг “Инду-

стриал манзаралар”, туркумлари, Н.Калановнинг “Кўпкари”, “Ҳосил байрами”, “Шоҳи-Зинда” сингари дастгоҳли асарларида ёруғ тушаётган қисмларнинг шакл ҳажми, тоза оқ қоғоз туси билан талқин қилинади. Ушбу композицияларда нозик штрихлар, ярим соялар орқали, соя қисмидан ёруғ қисмига енгил ўтиб, предметнинг реал кўриниши таасуротини уйғотиш мумкин. Юқорида номи келтирилган график уста рассомлар ўз ижодида кўп маротаба “Баҳор” мавзусига мурожаат қилишган ва ушбу мавзуда бир қатор графика асарларини литография, линогравюра, офорт, қалам, кўмир қалам, пастель, акварель, темпера ашёларида яратганлар. Уларнинг дастгоҳли композицияларига диққат билан қарасак, чуқурроқ таҳлил қилсак, рассомлар асарларини яратишда жуда кўп сонли қоралама ва хомаки чизгиларни натурадан кузатиб ишлаганларининг гувоҳи бўламиз, шу билан бирга композициянинг ҳар бир қисми устида жиддий, қунт билан иш юритганларини билиб олиш қийин эмас.

Юқорида келтирилган мисолларимиз ёш рассомга дастгоҳли композициясининг асл нусхасини бажаришда ёрдами катта.

Ўқитувчи маслаҳати ва йўл-йўриғига асосланиб, композициянинг асл нусхасини бажаришга киришилади.

Олдинги пландаги объектларга урғу берилади, кичик деталлар ҳам назардан қочмаслиги керак. Фазовий планни усталик билан кўрсатиш, орқа пландаги тасвирларни иложи борица умумлаштириб ишлаш талаб қилинади. Композицияни енгил зўриқмасдан бажариш, бирданига қорайтириб юбормаслик лозим. Туснинг кучини аста-секин ошира бориш, объектларнинг бир-биридан тусда фарқи нисбатини ёдда тутиш талаб қилинади. Оқ-қорада бажариладиган топшириқ композицияси мувозанати асосини шакллар туси ташкил қилади. Булар оқ, қора ва кулранг яхлитлик.

Қоғоздаги предмет, объектларнинг территориал жойлашувидан иборат. Тасвир оқдан аста-секин ярим тусга, ундан қорага, қорадан секин оққа ўтилади. Бу эса, композицияни яратишда эркинлик беради, яъни буни профессионал тилда

48. Н.Каланов. “Купкари” композициясининг асл нусхаси,
линогравюра

туслар, ёруғ-соялар “ўйини” деб юритилади. Композицияни худди мана шу билимларга суянган ҳолда, бажаришга амал қилинса, албатта яхши кутилган натижага эришилади.

Албатта, талаба ҳар доим иш жараёнида графика усталарининг асарларини кузатиб ўрганиши лозим. Катта рассомлар бундай ҳолатларда “ўйин”ларни қай тарзда бажарганликлари улар учун намуна бўла олади. Ўқитувчи назорати остида композиция вазифасига охирги штрихлар тортилади ва унга сўнгги нуқта қўйилади. Уни шу даражага олиб келинадики, асарга на бирор штрих қўшиш ва на бирон кичик жойини олиб ташлашга ҳожат бўлмасдан қолади.

Энди композициянинг умумий ранг колоритидан келиб чиқиб, унга қоғоз рамка (паспарту) танланади ва чиройли, бежирим қилиб жиҳозланади.

Назорат саволлари

1. Композициянинг асл нусхаси нима?
2. Калька қандай вазифани ўтайди?
3. Дастгоҳли графика композициясида кескин фарқларнинг ўрни нимада?
4. Композициядаги асосий яхлитликлар нима?
5. Ишни бажариш жараёнидаги “ўйин” нима?

Амалий топшириқлар

1. Таниқли график рассомларнинг унча мураккаб бўлмаган дастгоҳли графика асарларидан нусха кўчиринг.
2. Акварель, темпера, гуашда, кичик ҳажмдаги этюдлар бажаринг.
3. Таниқли график рассомларнинг асарларидаги нюансларни ўрганинг.
4. Композицияни декоратив ечимда бажариб кўринг.
5. Бажарилган ишларга паспарту тайёрлашни ўрганинг.

ГЛОССАРИЙ

Акватинта – офортнинг бир тури бўлиб, махсус рух тахтадаги чизма шаклларни соя фарқларга ажратиб ишлаш

Автографский – тошбосма учун махсус қоғоз тури (корн-папир)

Афиша – томоша ҳақида эълон

Автолитография – муаллифлик тошбосма асари

Блик – Ёруғлик нури энг кўп акс этган ялтироқ жой

Выкрывание – металл тахтачани кислотада ишқорлан-маслиги учун махсус лак билан беркитиш

Высокая печать (юқори босма) – тахтадаги босма олиш элементларини баландда жойлашуви

Гарнитура – ҳарфларнинг тафовути

Гладилка (Текислагич) – текислагич асбоб, тахтадаги кераксиз чизикларни кетказгич

Глубокая печать (Чуқур босма) – иш тахтачасида босма элементларнинг чуқур жойлашуви

Грунтовка – бирламчи, хомаки бўёқ қатлами

Гамма – муайян қонуниятга бўйсунган ранглар сираси.

Гармония (Уйғунлик) – рангтасвир ишлашда ранглар-нинг ўзаро уйғунлиги

Гризайль – умуман бир ранг ёрдамида ишланадиган тус-даги тасвир

Декоратив – зийнатли

Доска – босма олиш тахтачаси (металл, линолеум, махсус ёғоч ва ҳ.к.)

Детал – қалам ёки рангтасвирда ишланаётган натура-нинг маълум бир қисми

Жест – мимика, имо-ишора ва юз ифодаси

Жанр – тасвирий санъат асарининг қайси турига мунсуб-лиги

Заставка – китобнинг кириш, бошланғич безак лавҳаси

Иллюстрация – тасвир, китобга ишланган расм, безак

Индивидуальный – ўзига хос, якка тартибда

Интервал – оралиқ

Кегль – ҳарфлар ўлчами

Классик – мумтоз

Концовка – китоб сўнгидаги безак лавҳаси

Комплекс – умумлашган, мажмуа

Контраст – қарама-қарши, кескин фарқ

Корректор – мусахҳиҳ

Корешок – китоб тубида, жилд томонларини бирлаштирадиган элемент

Клише цинковый – руҳли клише (кўп нусхада босма олиш учун цилиндр юзига металл қоплаш)

Картина – бадиий аҳамиятга эга бўлган санъат асари

Колорит – рангтасвирда ранг туслари мажмуаси

Макет – китоб намунаси, андозаси

Материал – хомашё

Матрица – босмада кўпайтирилган шакл шёлкография усулида

Масштаб – ҳажм, кўлам

Метод – услуб

Монотипия – бир марта олинадиган босма нусха

Мягкий лак – юмшоқ лок (офорт техникасида қалам усулида ишқорланиб ишлаш усули)

Набор – йиғма

Натура – аслига қараб чизиш

Натюрморт – жонсиз буюмлар тасвири

Образ – асар руҳиятини очиш, сиймо, тимсол

Офсет – расмли формада резинкага кўчириб, ундан қоғозга босиш усули

Переплет – китоб жилди

Печать – босма

Пластик образ – қиёфа, сиймо, чехранинг профессионал даражадаги тасвири

Пластика – босма учун ишлатиладиган металл тахтача

Плоская печать – босма элементларни бир хил текисликда жойлашуви

Подкладка – (графикада) қўшимча босма олиш тахтачаси

Подрамник – мато учун ёғоч рама

Полоса – ҳошия, йўл

Портрет – чехра, қиёфа, расм

Примечание – илова

Перспектива – қисқариш

Палитра – бўёқларни аралаштириш учун ясалган махсус мослама

Разворот – икки туташ бет

Ракурс – тасвирни ёнидан, тепа ёки пастдан кўриниши

Реалистик – ҳаққоний воқелик

Редактор – муҳаррир

Репродукция – асарнинг босма нусхаси

Рисующая доска – асосий босма оладиган тахтача

Рангтасвир – тасвирий санъат тури

Сатирик – ҳажвий

Символик – рамзий

Спусксовая полоса – саҳифада матннинг пастга сурилишида бўш қолган ҳудуд, тушириш йўли

Стандарт – тасдиқланган ўлчам, ҳажм, шакл

Сухая игла – игна билан металл тахтачага расм ишлаш

Сюжет – моҳият, маъно

Силуэт – сояга ўхшаш яхлит тасвир

Текст – матн

Тема – мавзу

Травленный штрих – игна билан чизиш ва уни кислотада ишқорлаш

Трафарет – ўйма андоза, қолип

Титул – китобнинг биринчи варағи, бети

Тоновой переход – рангларнинг очдан тўққа қараб бориши

Фигура – қомат

Форзац – китоб варақларини муқова билан бириктириб турадиган қоғоз ёки латта

Форма – шакл

Формат – ўлчам

Фронтиспис – титул ёнига жойлаштирилган расм ва китобнинг асосий мазмунининг тасвири

Характер – феъл, ахлоқ, хулқ-тасвирий санъатда моделнинг ички ва ташқи ҳолатининг ўзига хослигини белгилайди

Шабер – офортда ишлатиладиган асбоб

Шрифт – босма, ёзма ҳарф

Штрих – турли йўналшдаги ва тусдаги чизиқлар

Шёлк – ипак мато

Элемент – белги, китоб ва буюмнинг таркибий қисми

Эстамп – босма усулда кўпайтирилган санъат асари

Эмоционал – ҳушқин

Эскиз – асарнинг хомаки нусхаси

Этюд – машқ (рангда бўлажак асарга ишланган хомаки сурат)

Этюдник – расм ишлаш учун мўлжалланган мослама

Черная манера – қора техника (офортнинг мецотинто усулида ишлаш)

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов. “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2013 йил 6 декабрь. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти. 2013 й.
2. И.А.Каримов. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда”. Тошкент. “Ўзбекистон” нашриёти 2000 й.
3. Dwight Pogue. “Printmaking Revolution”. Watson-Guptill Publications, an imprint of the Crown Publishing Group, a division of Random House, Inc., New-York. 2012.
4. Juliette Aristides. “Classical Painting Atelier. A Contemporary Guideto Traditional studio Practice”. Watson-Guptill Publications, New-York. 2012.
5. Virgil Elliott. “Traditional Oil Painting” Advanced Techniques and Concepts from the Renaissance to Present”. a division of VNU Buslnes Media, Inc., New-York. 2011.
6. Richard Schmid. “Alla Prima” Everything I Know About Painting. Colorado
7. Р.А.Худойбергенов. “Композиция. (маҳобатли рангтасвир.)” Тошкент. “Шарқ” нашриёти 2007 й.
8. Ғ.А.Артиқов. Рангтасвир техникаси ва ашёлар технологияси.Т.”Шарқ” 2007 й.
9. Н.Хусанов. “Композиция (дастгоҳли графика)” Т. “Шарқ” нашриёти 2007 йил.
10. Д.Нозилов, В.Дмитриева, Н.Ҳожибоев. “Композиция асослари”.Т. 2006 й.
11. Н.Р.Ахмедова. “Живопись Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог”.Т. изд.Институт Искусствоведение. 2004.
12. Ш.Абдумаликов. “Композиция (сценография)” Т. “Иқтисод молия”. 2009 й.
13. Е.В.Шорохов. Композиция. Просвещение – М. 1986.
14. В.А.Фаворский. Об.искусстве, о книге , о гравюре. М. «Книга» 1986.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	2
------------	---

I БОБ. КОМПОЗИЦИЯНИНГ УМУМИЙ КУРСИ КОМПОЗИЦИЯ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1.1. Композиция умумий курсининг мақсади, вазифаси ва моҳияти	5
1.2. Композиция асослари ва уларнинг моҳияти	14

II БОБ. ГРАФИКА

2.1. Графика ҳақида умумий тушунча.....	25
2.2. Графика техникаси турлари	26

III БОБ. КИТОБ ГРАФИКАСИ

3.1. Китоб графикаси (болалар адабиёти).....	35
3.2. Мактаб ёшигача бўлган болалар учун мўлжалланган эртақ, ҳикоя, масалларни бадиий безаш. Адабий асарларни танлаш	37
3.3. Кичик ҳажмда ишчи макет тайёрлаш	38
3.4. Китоб элементи атамалари ҳақида қисқача маълумот	40
3.5. Эртақ қаҳрамонлари образлари устида ишлаш.....	45
3.6. Асар мавзусидан келиб чиққан ҳолда хомаки чизгилар ишлаш.....	47
3.7. Китоб муқоваси дастлабки хомаки нусхаси (эскизи) устида ишлаш.....	49
3.8. Титул варағи хомаки нусхаси (эскизи) устида ишлаш	54
3.9. Бошланғич лавҳа, безак (заставка)	58
3.10. Ички иллюстрациялар (безак расмлари) хомаки нусхалари (эскизи) устида ишлаш	61
3.11. Китоб макетининг асл нусхасини ясаш ва муқованинг хомаки нусхасини рангда ишлаш	63
3.12. Муқованинг асл нусхасини бажариш.....	66
3.13. Титул, Бошланғич , Охири безаклар ва ички иллюстрациялар асл нусхасини бажариш	70

IV БОБ. ДАСТГОҲЛИ ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ

4.1. Дастгоҳли графика композицияси ҳақида умумий тушунча ...	77
4.2. Дастгоҳли графика композицияси ва уни ўқитиш қоида ва усуллари	81

4.3. “Куз” мавзусида дастгоҳли графика композициясини ишлаш.....	86
4.4. “Куз” мавзуси композицияси учун образлар устида ишлаш...	91
4.5. Композиция хомаки нусхаларини бажариш	95
4.6. Асл нусхани бажариш (кўрик назоратига тайёргарлик)	100

V БОБ. КИТОБ БЕЗАШ КОМПОЗИЦИЯСИ. БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ УЧУН МУЎЖАЛЛАНГАН ЭРТАК, ҲИКОЯ, МАСАЛЛАРНИ БАДИИЙ БЕЗАШ (II-СЕМЕСТР)

5.1. Адабиёт асарларини танлаш	106
5.2. Асарни ўқиб, бирламчи хомаки нусхаларини тасаввурда чизиш	108
5.3. Композиция учун материаллар тўплаш	111
5.4. Ишчи макет устида ишлаш	115
5.5. Асар қаҳрамонлари образларининг бадиий жиҳатдан ечимини топиш	121
5.6. Муқова хомаки нусхаларнинг устида ишлаш	123
5.7. Титул, бошлангич ва охириги безаклар хомаки нусхаларини бажариш	126
5.8. Биринчи ва иккинчи иллюстрациялар хомаки нусхаларини ишлаш.....	128
5.9. Муқова асл нусхасини бажариш.....	132
5.10. Титул, бошлангич, охириги безакларнинг асл нусхасларини бажариш	135
5.11. Биринчи иллюстрация асл нусхасини бажариш	138

VI БОБ. ДАСТГОҲЛИ ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ

6.1. “Баҳор” мавзусига дастгоҳли графика композициясини ишлаш	143
6.2. Хомаки нусхалар ишлаш, кузатув.....	145
6.3. Материал тўплаш	147
6.4. Хомаки нусхаларнинг мавзусининг тўла ёрита оладиганини танлаш	150
6.5. Хомаки нусхани асл нусхага кўчириш.....	154
6.6. Композициянинг асл нусхасини бажариш ва тугаллаш, кўрикка тайёргарлик кўриш	156

Графика санъатида қўлланган сўзларнинг луғати	160
Фойдаланилган адабиётлар	164

Каланов Аслиддин Жўраевич

ГРАФИКА КОМПОЗИЦИЯСИ

Ўқув қўлланма

(бакалавр йўналиши 1-босқич дастури асосида)

Муҳаррир Дурдона Одилова

Мусаҳҳиҳ Севара Рустамова

Саҳифаловчи Умид Рахматов

Техник муҳаррир Баходир Хусанов

Лицензия рақами: AI №207, 08.28.2011 йилда берилган.

Босишга 3.07.2018 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84 1/16. Нашр табағи 11,25.

Шартли босма табағи 10,5. «Times» гарнитураси.

Офсет усулида босилди.

Адади 100 нусха.

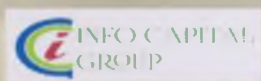
“Info Capital Group” нашриёти, 100128,

Тошкент ш., Лабзак кўч., 29/55.

Тел.: (+998 71) 241-32-21, 241-01-69.

Факс: (+998 71) 241-01-73.

Электрон почта қутиси: info@infocapital.uz

ISBN 978-9943-5109-9-9

9 789943 510999